

March, 2018
Volume-7, Issue-25

ISSN 2278-4381

SHANTI E JOURNAL OF RESEARCH

Most Referred & Peer Reviewed
Multi Disciplinary E Journal of Research

CHIEF EDITOR

Dr. Rajeshkumar A. Shrimali

Assistant Professor

Shree H. S. Shah College of Commerce, Modasa.

CO-EDITOR
P. R. Sharma

EXECUTIVE EDITOR
Rambhai V. Baku

SHANTI E
JOURNAL OF RESEARCH
ISSN 2278-4381

**Multi Disciplinary and Peer-Reviewed
Research Journal in India**

Chief Editor

Dr. RAJESHKUMAR A. SHRIMALI

ASSISTANT PROFESSOR

Shree H.S.Shah College Of Commerce, Modasa Dist- Arrvalli

CO-Editor

P R SHARMA

ASSISTANT PROFESSOR

SHRI M.B.PATEL SCIENCE COLLEGE, ANAND

EXECUTIVE Editor

RAMBHAI V. BAKU

PUBLISHED BY

<http://www.shantiejournal.com/>

EDITORIAL BOARD**MANAGING EDITORS**

Name	Designation	University	Place -College
Pro. Parimal M.Upadhyay	Assistant Professor Ges Class-2	Guj Uni, Ahmedabad.	Government Commerce College-Ahmedabad.
Pro.D.K.Bhoya	Assistant Professor		Mahila Arts College Motipur,Himtnagar.
Dr. Bhavinbhai S.Shah	Associate Professor Ges Class-2	Guj Uni, Ahmedabad	Gujarat Arts & Commerce College- Ahmedabad.
Dr.Omparakash H.Shukla	Associate Professor Ges Class-2	Guj Uni, Ahmedabad	Gujarat Arts & Commerce College- Ahmedabad
Pro.Dr.Priteshkumar S.Rathod	Assistant Professor Ges Class-2	, ,	Government Gujarat Arts & Commerce College-Naswadi.
Pro.Dr.Rajesh. M. Sosa	Assistant Professor	Krishnkumarsinhji Uni. Bhavangar.	Valiya Arts & Commerce College Bhavangar.

SHANTI E JOURNAL OF RESEARCH- A PEER REVIEWED AND REFERRED
JOURNAL (PEER REVIEWED COMMITTEE)

The following Experts are working as a guide in M.Phil and Ph.D Degree. They are provide their service in our shanti e journal of research at free of cost. Papers published only after review through their important guidance, advice correction and required instructions.

Name	Designation
❖ Dr.Devjibhai maru (Assistant Professor Government Arts College-Talaja.Dis-Bhavnagar.)	Chief in sociology
❖ Dr.Mahendrakumar A.Dave (Associate Professor, Shree Somanath Sanskrit University-Veraval)	Chief in Sanskrit
❖ Dr.Parvinsinh R.Chauhan (Associate Professor, Bosmiya Arts & Commerce College-Jetpur.)	Chief in Hindi
❖ Dr. Bhaveshbhai L.Dodiya (Assistant Professor, R.R.Lalan College-Bhuj-Kachchh)	Chief in Chemistry
❖ Dr. Nareshkumar Yayantilal Parikh (Associate Professor, P.S.Scince & H.D. Arts College-Kadi.)	Chief in History
❖ Dr.Nimeshkumar D.Chaudhari (Associate Professor, Faculty of physical education and sports science, Gujarat vidyapith, sadara, Gandhinagar)	Chief in Physical Education
❖ Dr.C.M.Thakkr (Principal, T.A. Chatvani Arts & J.V Gokal Trust Commerce College,Radhanpur,Patan.)	Chief in Commerce
❖ Dr.Samyak M Makwana (Associate Professor, R.R.Lalan College-Bhuj-Kachchh)	Chief in Psychology
❖ Dr.IROS Vaja (Associate Professor, M.V.M Arts College Rajkot)	Chief in English
❖ Dr.Hemaben Jikadra (Associate Professor, Gujarat Arts & Science College(Aft) Ellishbredge Ahemdabad)	Chief in Political Science
❖ Pro. Ramesh L.Deshmukh (Associate Professor, Tolani Arts & Science College Aadipur)	Chief in Gujarati
❖ Dr.C.S.Zala (Associate Professor, R.R.Lalan College-Bhuj-Kachchh)	Chief in Economics

“Shanti E Journal Of Research” is a Quarterly based Research Journal

Copy Right, MARCH- 2018, All Rights Reserved

- **No part of this publication may be reproduced or copied in any form by any means without prior written permission**
  - **“Shanti E Journal Of Research” holds the copyright to all articles contributed in this publication. In case of reprinted articles “Shanti E Journal Of Research” holds the copyright for the selection, sequence, introduction material, summaries and other value additions**
  - **The view expressed in this publication are purely personal judgments of the authors and do not reflect the view of “Shanti E Journal Of Research”. The views expressed by external authors represent their personal views and not necessarily the views of the organizations they represent.**
  - **All efforts are made to ensure that the published information is correct. “Shanti E Journal Of Research” is not responsible for any errors caused due to oversight or otherwise.**
-

Editor's Column

The blast of knowledge at the universal hut due to scientific dynamics has without doubt redefined the very concept of new Era. The main set-up of education especially higher education-has become a subject of study and scrutiny for the scholars and practitioners who have a hunger desire to face change and challenges. It is because we, the creature beings, are brilliant with the faculty of option and a liberated will.

Unlike other type, we are not planned. We can make choices and use our free will to act and get our objectives. Inequities in learning opportunities, quality of educational military and level of learning success persist by gender, rural/town locality, ethnic backdrop, and socioeconomic status.

The quality of education and the aptitude to define and monitor this quality is absent in most upward countries. The means and span of education continue to be fine and curbed to past models of delivery, and the use of other channels continues to be informal and subsidiary. The increase in quantitative and qualitative demand for education is not in step by an raise in funds.

At this point in time, it is safe to situation that the split of views on the risk of change is marvelous. We, the publishers of Research Genius E Journal, are very much eager to view some aspect of these changes through academic article contributed by impressive scholar and social group. The nearby issue contains papers with decisive coming and scrutiny as well as orderly argument and reflection on various theme of language, prose, information technology, commerce and so on. We trust this will positively be helpful for the community who desire transform.

Chief-Editor

Dr. Rajeshkumar A. Shrimali

INDEX

Sr.	Title	Page
1.	THE GREEN HOUSE EFFECT GLOBAL WARMING ATTENTION -*Mihir M Vora **Anil H.Gor	1-3
2.	Corporate Reporting In Recent Trend -*Prof. Kamlesh M. Goswami**Dr. M.K. Patel, **Dr. Rajeshkumar A Shrimali	4-10
3.	A study of the Adjustment of Secondary School Students -*Patel Sonalben Jitabhai **Dr. Purvankumar H.Soni	11-12
4.	नवें दशक के नाटकों में चित्रित उच्चवर्गीय नारी -गामीत फ्रान्सीसकुमार विनोदभाई	13-15
5.	समाज सुधारक कबीर -प्रा. महेश ए. पंड्या	16-17
6.	दलित साहित्य अवधारणा:एक अध्ययन -नगोता बाबुभाई धुलाभाई	18-21
7.	'अपाना छप्पामां दृष्टांत कथा' -प्रि. डॉ. अलका एस. शाह	22-25
8.	औद्योगिक अकमोनुं सामाजिक उत्तरदायित्व अने ते अंगे लोकोना अभिप्रायो -डॉ. ज्ञानेश बी. ताणा	26-31

-
9. व्याकरणस्य वेदमूलकत्वम् ।
-डॉ. पुनित वी . शीलु 32-35
-
10. Psychology and Literature
-*Nareshbhai N Patel **Dr. Purvankumar H.Soni 36-37
-
11. MANAGEMENT OF SCHOOL EDUCATION
- Shah Prachi Bharatkumar 38-39
-
12. *State capacity Building: an Indian Prospective*
-Dr. Vallabhbbhai .A. Nandania 40-46
-
13. वर्ष २०१८-१९ नुं अद्यंजपत्र अने तेनी आपणा आर्थिक व्यवहार उपर असर
-डॉ. धवलकुमार पी दवे 47-48
-
14. *॥ संस्कृतसाहित्यम् ॥*
-डॉ मितेश शर्मा 49-53
-
15. A Study on Consumer Awareness of Salads from SALADIFIC
in Vadodara city
-Dr. Rina C Dave 54-55
-
16. A search for identity in Margaret Laurence's *The Diviners*
and Hanan al-Shaykh's *The Story of Zahra*
-Bhavik A Makvana 56-58
-
17. श्रीमद्भागवते काव्यसौन्दर्यम्
- गिरधरः बालकृष्णः उपाध्यायः 59-61
-

THE GREEN HOUSE EFFECT GLOBAL WARMING ATTENTION

1

*Mihir M Vora **Anil H.Gor

Physics Department, Shri R.R.Lalan college Bhuj Kachchh-370001 Gujarat India

Abstract: Global warming, also known as the green house effect is a topic that has received much attention in recent years; yet our climate change is not a recent problem. It has been morphing over many years. What is increasing is the rate of change; it is accelerating due to the growth of the human population. The growth of our population has increased our use of fuel, land, and manufacturing. All of these are increasing emissions into our atmosphere that increases global warming. Global warming is an increase in the earth's temperature due to fossil fuels, industry, and agricultural processes caused by human, natural, and other gas emissions.. This results in an increased emission of greenhouse gases. Short-wave solar radiation sinks into the Earth's atmosphere and warms its surface; while long wave infrared radiation emitted by earth's surface is absorbed, and then re-emitted by trace gases. There are many misconceptions about global warming. Some believe that pollution causes global warming, but the fact is global warming is the result of burning fossil fuels, coal, and oil that release carbon dioxide.

Key words: Global warming, Green house effect, Climate change

Introduction: Many researchers, scientists, and environmentalists are expressing concerns about changes in the overall climate of the earth. Some believe that a dramatically dangerous warming is taking place in the overall global climate, a problem that is referred to as "global warming." This paper will attempt to explore this very issue .Climate is defined as the analysis of accumulated weather data for long term patterns and trends. The Oxford Reference Dictionary defines change as, "To make or become different." Climate change is therefore defined as "long-term weather patterns and trends becoming different over an extended period of time." For example, if the average temperature in Kalamazoo, Michigan over the 20th century is significantly higher or lower than the average temperature in Kalamazoo, Michigan over the 19th century, this would be an example of climate change.

History supports that global warming: we also known as the green is not a new problem.1. There has been a change in natural green house effect that has effect temperatures over the past few decades2. There are changes in weather patterns causing increased storms3. Global temperatures are projected to increase. The causes that are accelerating global warming are related to the growth of the human population increasing the need for:

1. Burning fossil fuels 2. Land to settle on 3. Manufacturing of goods

III. The effect of global warming is being seen throughout the world

1. Sea levels are rising 2. The ice is melting in the Artics (a) Concerns of flooding (b) Decreased land

3. Crops are being effect (a) there is less land to be farmed1. Landing is drying up2. Heat is destroying crops

Changes in climate: Changes in climate can result from both natural events and human activities. Examples of natural causes of climate change are volcanic eruptions, variations in the earth's orbit around the sun, and variations in solar output .Examples of human-induced causes of climate change include industrial pollutants and fossil fuels (Rhodes, 116), warming of average annual temperatures due to urbanization .and changes in the earth's albino due to deforestation of tropical rainforests. Climate change in the context of this paper refers to changes that result from human activities, especially as these changes relate to the issue of global warming. Of special importance is the "greenhouse gas" effect which is defined as, "The trapping of thermal emissions from the earth's surface by human-induced greenhouse gases" (He). If global warming is indeed happening, it is the greenhouse gas effect that is believed to be the most responsible. There are some scientists who do not believe that there is enough evidence to support the idea of global warming. They assert that concerns about global

warming have been blown well out of proportion by the media. At the same time, other scientists assert that there is sufficient evidence to suggest that industrial activities, automobile emissions, and technological pollutants may eventually result in trends in the overall global climate.

Natural greenhouse effect: Our atmosphere consists of many gases. Some of these gases, such as carbon dioxide and water vapour, naturally absorb long-wave radiation that is emitted from the earth's surface. Short-wave solar radiation enters the earth's atmosphere and is absorbed by the earth's surface. This radiation is then recycled and emitted as long wave terrestrial radiation. Gases such as water vapour and carbon dioxide absorb this radiation, hold it in the atmosphere, and keep the temperature of the earth warmer than it would otherwise be if there wasn't an atmosphere. This is what meteorologists refer to as the "natural greenhouse effect" (Mower). Problems could potentially arise, however, when human activities add additional trace gases into the atmosphere that also absorb out-going long-wave radiation. These additional trace gases include methane, chloroform carbons, nitrous oxide, aerosols, ozone, and carbon dioxide. The result is an increase in the amount of long-wave radiation that is being trapped by the atmosphere. It is believed that this could eventually increase the average overall global temperature.

Carbon dioxide "...is considered the trace gas of greatest importance because of

The substantial increase in its atmospheric concentration as well as its probable

Continued rise due to global consumption of fossil fuels", It is clear from looking at the evidence that carbon dioxide concentrations are increasing dramatically in the atmosphere. Observations of carbon dioxide concentrations are available for several locations. In various location in between the year of 1958 to 1990 the average atmospheric concentration of carbon dioxide was only 300 parts per million (ppm). Preindustrial carbon dioxide concentrations are believed to be 279 parts per million and the atmospheric carbon dioxide concentration in 1990 to 2014 was 353 parts per million. The fact that we are dealing with significant changes in carbon dioxide does not automatically mean that we are looking at a serious problem. carbon dioxide is a "minor atmospheric constituent and as such, its variations might not be notably important." He goes on to say that there are a number of things that increasing levels of carbon dioxide could effect and influence, including in ways that are beneficial. For example, "an .at altitude of 25 km to 90 km, the atmosphere is cooled primarily by thermal radiation emitted to space by carbon dioxide. Increasing carbon dioxide should cool these regions, and this, in turn, should lead to increasing concentrations of ozone at these levels. Increasing carbon dioxide might also stimulate the growth of vegetation..." While there are indeed some possible benefits to increased atmospheric carbon dioxide concentrations, "...the main concerns have focused on the possibility that increasing carbon dioxide might significantly warm our climate". One author wrote that there is "...general agreement that increasing carbon dioxide will produce warming due to its ability to absorb in the infrared radiation". There are studies that have indicated that no significant change in the overall global climate has yet taken place. For example, a study that was done by P. W. Spencer and J. R. Christy, using temperature records from the period of 1979 through 1990, showed a global trend of only +0.04 degrees Celsius per decade. Other studies showed that the Northern Hemisphere has had no significant warming, while the Southern Hemisphere has had a slight temperature increase in the order of 0.2 degrees Celsius since the 1950's. Patrick J. Michaels speculates that the reason that we have not seen a significant increase in temperatures in the Northern Hemisphere is because of the balancing effect of anthrop generated sulphates going into the atmosphere as a result of industrial pollution. Anthrop generated sulphates have a cooling effect on the atmosphere because of their ability to reflect incoming solar radiation back to space. Michaels explains this in more detail when he writes, "Because anthrop generated sulphates are primarily produced and reside in the Northern Hemisphere, we may therefore be equalling the current enhanced greenhouse forcing ... with actual negative forcing in the hemisphere that contains most of the world's population". This lead to the obvious question of whether or not the lack of a significant increase in global temperature should be taken as evidence that we should not be concerned about the issue. William W. Kellogg of the National Centre for Atmospheric Research in Boulder, Colorado has written an article called "Response to Sceptics of Global Warming" in which he responds to many of the objections that have been raised against global warming. Kellogg points out that "...five or so of the most advanced climate models, developed over a period of many years by top notch teams, have all come to essentially the same conclusion:

The global average surface temperature would probably rise by about 2 to 5 K if the greenhouse gas concentration were maintained at double the pre-industrial revolution level" .Kellogg suggests that the reason that we have not seen a change as of yet in the overall warming is because of a temperature lag of several decades "...due in large part to the large heat capacity of the oceans of the world" .He asserts that the evidence is still in favouring of the fact that, sooner or later, a serious warming of the climate will occur. Climate changes occur in our earth's atmosphere due to a build-up of greenhouse gases. This results in an increased emission of greenhouse gases. Short-wave solar radiation sinks into the Earth's atmosphere and warms its surface; while long wave infrared radiation emitted by earth's surface is absorbed, and then re-emitted by trace gases.

Conclusion: The human population is increasing daily. We must be able to live our daily lives, but we must also find ways to reduce our effect on the world. Greenhouse gases can occur naturally as well as a result of human activities, Problems can occur when higher concentrations of greenhouse gases are present in our atmosphere because they have enhanced our earth's heat trapping capability If not, we won't leave a world for our decedents to enjoy living in. There are ways that we can help to slow down global warming.1. Find alternate forms of energy2. We can conserve energy3. Use recyclable, reuse, re conversion of products4. Planting of trees, Plants, flowers .clean world green world without any global warming and climate change.

References:

- 1.Ahrens, C. Donald. Meteorology Today: An Introduction to Weather, Climate, and the Environment, 5th Edition. New York: West Publishing Company, 1995.
- 2.Eichenlaub, Val L., Jay R. Haman, Fred V. Nurnberger, and Hans J. Stolle. The Climatic Atlas of Michigan. University of Notre Dame Press: Notre Dame, Indiana, 1990.
- 3.Geiger, Rudolf, Robert H. Aron, Paul Todhunter. The Climate Near the Ground, 5th Edition. Braunschweig, Germany: Friedr, Veiweg & Sohn Verlagsgesellschaft, 1995.
- 4.He, Chansheng. Classroom notes presented verbally in Natural Resource Management, GEOG 555. Western Michigan University, winter 1999.
- 5.Kellog, William W. "Response to Skeptics of Global Warming." Bulletin American Meteorology Society. Volume 74, Number 4 (April 1991), pp. 499-511.
- 6.Oxford American Dictionary. Oxford University Press: New York, 1980.
- 7.Lindzen, Richard S. "Some Coolness Concerning Global Warming." Bulletin American Meteorology Society. Volume 71, Number 3 (March 1990), pp. 288-299.
- 8.Michaels, Patrick J. "Global Warming: A Reduced Threat?" Bulletin American Meteorology Society. Volume 73, Number 10 (October 1992), pp. 1563-1577.
- 9.Mower, R. Neil. Classroom notes presented verbally in Physical Meteorology, ESC 530. Central Michigan University, autumn 1996.
- 10.Rhodes, Steven L. "Climate and Environmental Degradation of the Great Lakes." Journal of Environmental Systems. Volume 22, Number 2, pp. 105-122.

“Corporate Reporting In Recent Trend”

*Prof. Kamlesh M. Goswami, **Dr. M.K. Patel, **Dr. Rajeshkumar A Shrimali
Shri H.S.Shah College Of Commerce, Modasa

ABSTRACT

Recently there has emerged a worldwide debate on corporate reporting. In particular it is argued that traditional financial reporting is inadequate in meeting the information needs of shareholders - stakeholders, particularly in a knowledge economy characterized by the rapid emergence of Intellectual Capital (IC), as a powerful explanation of the ability of companies to create wealth. Many studies have demonstrated that, because it focuses on financial matters and it does not capture the majority of intangible assets, traditional financial reporting does not satisfy the information needs of shareholders – stakeholders. They require public companies to disclose more and more information about their perspectives on future performance and on the sustainability of current value creation drivers. According to this demand, the communication of companies’ capabilities to create value in the long term should be reinforced by increasing the amount of information disclosed with regard to the risk profile of the company and its expected impact on profit expectations. This reporting gap has to be filled in order to avoid the permanent loss of importance of one of the traditional instruments for communicating

❖ Introduction:

When Gordon Brown overturned the planned introduction of the UK’s OFR in November 2005 it was because of the “extra administrative cost” that a “gold-plated regulatory requirement” would impose on businesses¹. But investors, accountancy bodies, trades unions and environmental groups immediately attacked the decision, saying it would “damage information to shareholders”². Whatever the rights and wrongs of that decision, the next six months saw the Accounting Standards Board (ASB) publish almost all of the planned OFR as its “statement of best practice” for narrative reporting³. And for annual reports published after 1 January 2006, the 2003 Accounts Modernization Directive from the European Union (EU) came into force – legislation with a much wider impact than the OFR, requiring more than 37,000 unquoted as well as quoted companies in the United Kingdom to disclose much of what the OFR would have required, in a new-style ‘enhanced Business Review’⁴. Just over a year on from the Chancellor’s decision, where do we find ourselves? Have companies avoided OFR-type narrative reporting because of the cost? Have they rushed to embrace it as best practice, even though there is no legal requirement to do so? Or are they caught between differing UK and EU requirements, unsure what to do?

❖ What is Corporate Reporting?

The exact definition of Corporate Reporting differs depending on who you speak to. However, throughout this web site we use the term ‘corporate reporting’ to relate to the presentation and disclosure aspects - as distinct from accounting/measurement - of the following areas of reporting:

- Financial reporting
- Corporate governance
- Executive remuneration
- Corporate responsibility
- Narrative reporting

Financial Reporting: At the core of the corporate reporting model is the financial reporting model, consisting GAAP-compliant financial statements and accompanying notes.

Corporate Governance:

Relates to the communication of processes by which companies are directed and controlled. Levels of disclosure differ worldwide but might include information on board composition and development, accountability and audit and relations with shareholders.

Executive Remuneration:

The communication of how executives are remunerated, both in the short and longer-term, in order to deliver on their company’s strategic objectives.

Corporate Responsibility:

Corporate Responsibility includes the communication about how companies are understanding and managing their impact on people, clients, suppliers, society, and the environment in order to deliver increased value to all our stakeholders.

Narrative Reporting:

Narrative reporting is shorthand for the critical contextual and non-financial information that is reported alongside financial information so as to provide a broader more meaningful understanding of a company's business, its market position, strategy, and performance and future prospects - including quantified metrics.

❖Fundamental Parts of Corporate Reporting:

Corporate sustainability reporting is recognized as a fundamental part of good business by investors and stakeholders. An effective report will tackle key issues in a way that builds trust and confidence in a company's ability to manage and communicate its material non-financial impacts. We help clients achieve best practice.

Sustainability Reporting Services:

Sustainability provides a range of reporting services designed to assist clients through the entirety of their reporting process.

Assurance:

Advice on assurance strategy, including the facilitation of stakeholder led assurance processes or report review committees.

Communication Strategy:

Design broader/multi-year communication strategies which include targeted message and outreach plans for specific stakeholder groups.

Materiality: Issue Identification and Prioritization:

Build methodologies to identify and rank 'material' risks, as well as scoping appropriate reporting strategies for identified priorities.

Metrics and Management Processes:

Review and develop metrics and management processes — for key material issues and/or for a report as a whole.

Pre-Publication Review:

Provide timely and practical advice prior to publication.

Report Benchmarking:

Benchmark company report using our Global Reporters methodology.

Report Outreach and Review:

Ensure report publication is supported by a strong outreach strategy — including stakeholder interviews or roundtables.

Reporting Strategy and Roadmap Development:

Develop reporting strategy — through benchmarking, internal interviews and stakeholder research.

Stakeholder Engagement:

Identify and priorities stakeholders with an interest in company report and material issues. Convene dialogues to inform reporting strategy and facilitate feedback on expectations of material issues, corporate performance and reporting.

Engaging Stakeholders Programmer:

The Sustainability Engaging Stakeholders Programmer provides a unique membership forum for business to develop and drive best practice in sustainability reporting and stakeholder engagement. Membership includes an annual benchmark of the company sustainability report, two annual workshops and regular contact with a dedicated Sustainability liaison.

Best Practice Reporting Database:

Web-based database providing access to examples of best practice in sustainability reporting — searchable by industry, geography, issue and GRI indicator. To be launched in 2007 in collaboration with Flag.

Global Reporters:

The Engaging Stakeholders Program publishes a biannual benchmark – the Global Reporters Series - that reports on best practice in corporate responsibility reporting. Our latest report in the series is Tomorrow's Value.

❖ The Future of Corporate Reporting:

For companies, as we saw, the primary stakeholder group is overwhelmingly the existing shareholders and potential investors. What do these people want from an annual report? The Bostock & Pollitt survey found consistent views:

- We want a document that presents a good investment case, details of the business drivers and strategy put in the context of the marketplace, and a description of any risk factors that might face that company.
- Investors want an open, frank, honest view of the company and evidence that it is well managed.
- Critical are accurate figures, accessibility and reliability, as well as material that is well signposted and which hangs together coherently.
- Companies try to meet these needs, but at the same time they include material to meet the needs of customers, employees and media audiences.
- We use the annual report as an advertising medium for our products. We focus on the brands and on the new collections.
- The annual report ... forms a branding exercise also.
- The Report and Accounts tries to be so many things to so many people. It is often the main marketing document for the Group, but it is also a statutory document.

Perhaps not surprisingly, the result is often in conflict with what investors want to see:

- Too much narrative dilutes the message.
- PR spin... glossy pictures ... detract from the annual report.
- I detest reports that waste pages on environmental garbage. Environmental statements are all the rage but ... it's not useful or meaningful information. CSR statements are often bland and meaningless. As one company recognized:
- The Report and Accounts tries to be so many things to so many people. Hence it clearly will not fulfill all of those roles as well as it might."

What is the solution? Can the circle of differing needs be squared within a single annual report?

What is the solution?

Companies want to meet their legal requirements. They also want to communicate with their key stakeholders. The law provides a framework within which companies are free to find their own solutions. The ability to report online will make this task easier.

From early 2007, the proposal is that UK companies will be legally allowed to use the internet and email as the default option for sending information to shareholders, sending paper copies of annual reports and other information only to shareholders who request them⁹. The DTI estimates that this will save UK-listed companies over £47 million a year. But the main benefit of online communication, surely, is not that it reduces

cost but that it allows companies to develop detailed, targeted communications and relationships with each of the major stakeholder groups that can impact the business performance. It is business-criticality and materiality that is key.

For investors and investment analysts, the annual report is already somewhat of a non-event, since by the time it is published they have often already received far more in-depth information from other sources throughout the year. For them the annual report is already “a supplement to give context.”

Wider use of the internet should allow companies to develop similar strong relationships and communications with their other major stakeholder groups. This should improve the quality of their relationship with each constituency, and hence lead to improved business performance.

All this is positive. But it raises the question: what role remains for the annual report? If new technologies allow better communication with key stakeholders by other means, has the annual report had its day? Is its only remaining role to meet the company’s legislative requirements?

At Tomorrow’s Company we believe that the annual report has a far more positive role to play in the whole process of governance and accountability. If companies are to fulfill both their legal and wider communications responsibilities effectively, they need to be very clear about their objectives. They also need to understand where the annual report fits as part of their total communications approach.

But before we look in detail at what we believe that role is, let us first examine the changes that companies have actually made to their annual reports over the last 12 months. These are the annual reports for the year-ending December 2005 (when companies would have been readying themselves to comply with the OFR) and for the year-ending April 2006, when the enhanced Business Review was required for the first time.

How Companies have changed their Reporting?

When the corporate reporting agency Black Sun analyzed the FTSE-100 annual reports published for the year ending December 2005¹¹, they found evidence of significant change:

- 95% of companies discussed their corporate strategies, up from 75% a year before;
- 40% provided business objectives or targets, up from 16% ;
- The percentage of firms discussing values and principles rose from 30% to 66% ;
- The proportion disclosing Key Performance Indicators (KPIs) almost doubled from 19% to 36%.

The report concluded, “A preliminary review of the first season of enhanced narrative reporting confirms that despite the confusion and uncertainty, companies are beginning to find new ways of reporting that deliver business benefit. But was this actually because companies had been expecting to have to comply with the OFR? Now the legislation had been repealed, would standards slip?”

In August 2006 Black Sun published a follow-up report¹² that looked at the annual reports published by the FTSE-100 companies with April year-ends. Although the expected OFR had not come into force, these companies were the first to have to comply with the new EU legislation and publish an enhanced Business Review. Although this legislation was seen as less demanding than the OFR, some firms were found to be “struggling to meet the more challenging aspects”, while others “demonstrated how to use the opportunity to communicate – with conviction and commitment – meaningful information about what is driving their performance.” Interestingly, despite the fact that the mandatory OFR had been repealed, nearly half the companies (48%) still felt it meaningful to describe their narrative as an ‘OFR’. Of those companies, half (26%) explicitly said that they had prepared their reports in accordance with the voluntary principles of the OFR Reporting Statement issued by the ASB.

At a high level, then, a significant proportion of Britain’s largest companies are stating that they find value in the OFR.

Looking in more detail at the basic building blocks of the Business Review:

- Risk and Uncertainties
- Forward-Looking Information
- Financial and Non-Financial Kips the report found evidence of further change.

The Black Sun study of December 2005 year-end reports had shown little change in the first of these elements. (“The increasing importance and profile of risk has had little impact on the development of reporting in this area.”) But under the new EU legislation this now became the area of “greatest improvement”.

Companies were found to be “going beyond traditional risk reporting...generating confidence that systems are in place to protect the revenues which will deliver market expectations.”

At the other extreme, companies found talking about their future prospects “most challenging”. This reticence was “not surprising given the uncertainty surrounding the detail of the safe harbor provision in the Company Law Reform proposals.” Presumably we can expect greater disclosure in this area, once directors’ responsibilities have been clarified by the new companies act formulation of their duties. Part-way between these two extremes of reporting performance are the financial and non-financial Key Performance Indicators (KPIs). Only around half the companies in the survey specifically identified their financial KPIs. Given that companies must surely have well-established financial reporting systems in place this seems surprisingly low. We can only guess at the reasons for non-disclosure. But given that as many as half the companies felt able to disclose their financial KPIs, competitive sensitivity cannot be the stumbling block that some once thought.

As might have been expected, however, non-financial KPIs were described as “an area where companies struggle.” Companies were often found to be focusing “on what is easily reported, avoiding the main issues.” But the survey also found “a few leadership companies... integrating their financial and non-financial thinking and decision-making, signaling a better understanding and management of both.”

This, surely, is what holds the key to the value of the narrative reporting and to the future role of the annual report itself.

The World Is Moving On:

The repeal of the mandatory OFR has forced companies to endure a period of significant public policy confusion. One year on, however, the fog is clearing.

The introduction of the EU’s Accounts Modernization Directive now means that more than 37,000 quoted and unquoted companies in the UK must produce an enhanced Business Review. This does not go as far as the OFR in requiring companies to report on prospects for the business, but many firms are choosing to go beyond the minimum, by complying with the original full OFR. As the ASB put it recently, “While narrative reporting is still evolving, and whatever name is given to the narrative sections of the annual report, the overall impression is that there appears to be a willingness among many companies to go beyond strict legal requirements and to move towards best practice reporting.”¹⁶

The Association of British Insurers (ABI) have also recently sort to reflect, and influence, some of the changes that are taking place by updating and replacing their Socially Responsible Investment (SRI) guidelines with their Responsible Investment Disclosure Guidelines. The changes to the guidelines highlight aspects of responsibility reporting on which shareholders place particular value, and reflect the emerging policy framework resulting from the enhanced Business Review.

We can see two main reasons why any company should stretch itself towards best practice reporting. The first, in an increasingly competitive world, is to improve relationships with key stakeholders by demonstrating that the management team understands and can manage its business better than competitors. The second is that clearer reporting requires clearer understanding, and so better reporting can actually help to improve internal management and performance.

In addition, the fact is that corporate reporting is currently going through a period of radical change which shows no sign of slowing. Given that rate of change, and given the impact which reporting can have, even companies that do not want to be at forefront will want to be able to manage this agenda, rather than have it manage them.

Looking forward, some of the major issues that companies will need to deal with over the next few years include:

➤ SAFE HARBOR :

One of the reasons cited for resisting the mandatory OFR was the need for directors to have a ‘safe harbor’ in case their predictions of the future turned out to be wrong. The fact that so many leading companies have

managed to produce good reports despite this, means it is probably not as big a stumbling block as some people have suggested. (Predictions will always turn out to be wrong, so it is the coherence of the explanation of performance that matters, rather than the accuracy of the prediction.) The Companies Act 2006 has now established the principle of protection, but we await DTI guidance on implementation.

➤ **ELECTRONIC REPORTING**

From early 2007, it seems likely that UK companies will legally be allowed to use the internet and email as the default option for sending information to shareholders, sending paper copies of annual reports and other information only to shareholders who request them. This is likely to cause issues during the transition phase, mainly around the need to communicate the changes to shareholders. But companies will also need to develop new processes to handle the online materials, whilst maintaining the old-style paper reports for those who want them.

As firms need to provide more information to more people in more forms than ever before, it is likely that there will be a shift to new models for gathering and managing ‘parcels’ of information, and disseminating them in different ways to different audiences. The annual report, as the key strategic and operational summary of the business, is likely to remain central to those developments.

➤ **GLOBAL DEVELOPMENTS**

The current trend is towards more international harmonization of accounting standards, beyond the EU’s enhanced Business Review. The International Accounting Standards Board (IASB) has set out a roadmap for the convergence of the International Financial Reporting Standards (IFRS) and the US Generally Accepted Accounting Principles (GAAP) between 2006 and 2008, and has committed not to introduce any new standards before January 2009. In addition, its proposed management commentary offers the opportunity to equip global markets with a regime of corporate reporting and accountability that is both forward-looking and pragmatic.

For multinational companies no longer having to prepare accounts to meet multiple different standards, the cost savings could be considerable. So could the benefits for analysts wishing to compare performance. But as well as the obvious surface differences between accounting standards, there are also differences in the underlying philosophical approaches followed in different regions of the world, especially the conflict between a rules-driven and a principles-driven approach. Harmonization will prove difficult, and even apparently minor changes could have a major impact. In the meantime, narrative reporting provides the opportunity to clarify any confusion caused by reporting numbers under different conventions.

➤ **CHANGES FROM THE MAJOR ACCOUNTING FIRMS**

The recent call by the major accounting firms for a radical change to the current financial reporting model would have an even more significant impact on corporate reporting than the changes we have just seen. The firms have called for quarterly financial reporting statements (with a historic perspective on performance) to be replaced by real-time, internet-based reporting that would encompass a wide range of financial and non-financial performance measures. This, they suggest, would provide a more valuable indication of company value and its future prospects than current reporting. It seems unlikely that these changes would happen quickly. But the shift from providing historic to real-time information, and the associated shifts in systems, processes and relationships with external auditors, would be so fundamental that this is an issue no Finance Director can afford to ignore.

➤ **IMPROVING BUSINESS PERFORMANCE**

It makes no sense to have two separate processes for gathering and reporting information: one for external audiences and one for the managers of the business. As the focus of management information shifts away from measures of past/current performance towards indicators of future performance, it is common sense that external reporting systems will become more closely linked to those used for internal reporting. At one level this will include the identification, tracking and integration of financial and non-financial key performance indicators (KPIs). At another, it could extend to measuring how well corporate values are put into practice (since values drive behavior, and behavior drives results). Ultimately though, these changes will be about improving the board’s understanding of its business model, improving its ability to manage that business model, and enabling it to develop more robust business models for the future.

Corporate Reporting is currently undergoing a period of significant change; one that can be expected to continue. What is important during times of external change is to be clear about objectives and stick to them. When new regulation comes along, it is essential to hold to these objectives and reject the compliance mentality which merely asks “What do we have to do now?”. The challenge of new regulation is not about working out what the regulator wants. It is working out what the company wants and then finding a way of achieving that

within the framework laid down by the regulator. Companies which use what we have said here to define clearly why they are doing reporting, and the principles they will use to achieve those aims, will have a strong compass to guide them, no matter what regulatory regimes may arise, and they will continue to find that the questions which their reporting answers are also the questions that their boards should be asking all the time.

REFERENCES:

1. CBI CONFERENCE: Reporting rule U-turn comes under fire Jean Eaglesham and Kate Burgess, Financial Times, 29 November, 2005
2. Regulation with clear aim to improve transparency Sundeep Tucker, Financial Times, 6 May, 2004
3. The OFR and Beyond Seamus Gillen, The InfoRM, May 2006

3

A study of the Adjustment of Secondary School Students.

*Patel Sonalben Jitabhai M.A., GSET **Dr. Purvankumar H.Soni Assistant Professor Arts
College-Androkha.

Abstract:- Present Study investigated the problem of Adjustment of secondary School Students context to their school Area, School type and Gender. 50 boys and 50 girls total 100 students of std-8 and std-9 selected by Random Sampling. Adjustment Inventory used for the data collection. Mean, S.D. and t-value calculated for the testing hypothesis.

Introduction:- Human Being is a social Animal. He lives in the society so he has to accept all the good and bad things of society. He has to learn the trick of adjustment for better living in the Society. According to Tayle “ Variability from individual to individual seems to be Universal Phenomenon”. Each person is differing from others. Each person has own ability and strength. Every person is tried to achieve goal which are decide by him. Some time he get success and some time he failed so, in this situation he became victim of stress and anxiety. So may be his behaviour change it may be effect his social life. So every person has to learn adjustment very well with others. Adjustments is the interaction between us and environment. In this process we change our environment or we change our behaviour and adjust environment. So adjustment is a crucial thing for the people.

Gaits(2005) said “Adjustment is process through which individual maintains harmonious consistency between self and individual. In this Study researcher investigated to know the Adjustment of the School Students.

Objectives:-

- (1) To check the effect of gender on the Adjustment of the Students.
- (2) To check the effect of School area on the Adjustment of the Students.
- (3) To check the effect of School type on the Adjustment of the Students.

Hypotheses

- (1) There will be no significant effect of gender on the students Adjustment.
- (2) There will be no significant effect of Area on the students Adjustment.
- (3) There will be no significant effect of school type on the students Adjustment.

Methodology:-

Survey method used for the present study.

Sample and Population:-

Secondary School Students of the Idar Town were the population of this Study. 100 students (50 boys , 50 girls) have been selected by the strattfied random sampling of Idar Town.

Tool:- Adjustment Inventory develops by Dr.K.g.Desai used for the data collection.

Analysis and Findings:-

The objective of the study was to establish the level of Adjustment of the Students.[Researcher computed p33 andP67 and establish three levels of Adjustment]To test the null hypothesis researcher computed mean, SD and t-value and significance of correlation. 35.98% students had a medium level of Adjustment.

Gender had significant effect on students Adjustment at 0.01 level. School type and school area didn't effect students adjustment. Gender school area and school type significantly effect on the correlation of students Adjustment.

Conclusion:- After the research we know the adjustment of students. We should make some special efforts to develop Adjustment of our students.

References:-

- Anne, Anastasi,(1997). Psychological Testing (7th Ed.), person Education, India.
- Patel, R.S(2011). Research Methodology in Education: Research Handbook. Ahmedabad : Jay publication.
- Harigopal K.(1979). Adjustment and personality profiles of the high and low self ideal disparity subjects. J. of Indian Psychology2(1).

“ नवें दशक के नाटकों में चित्रित उच्चवर्गीय नारी ”

4

शोधछात्र:

गामीत फ्रान्सीसकुमार विनोदभाई एम.ए., एम.फिल., नेट
हेमचंद्राचार्य उत्तर गुजरात यूनिवर्सिटी-पाटन

साहित्य का सम्बन्ध व्यक्ति और राष्ट्रीय जीवन से है। साहित्यकार शून्य में रचना नहीं करता। जगत की परिस्थितियों से प्रभावित हुए बिना वह रह नहीं सकता, इसलिए वह स्वयं जगत का ही एक अंग है। साहित्य सर्जक मनुष्य जीवन के पारस्परिक संबंधों को लेकर सर्वभौमिक,सर्वकालिक और शाश्वत सत्य का उद्घाटन करते हैं। साहित्यकार कभी अपने परिवेश को नकार नहीं सकता,क्योंकि वह जिस परिवेश में जीता है वही परिवेश उसकी सर्जना का प्रेरक होता है। परिवर्तन सृष्टि का नियम है।इसका असर मानव जीवन पर होता है। समाज,संस्कृति,राजनीति,दर्शन,धर्म आदि सभी क्षेत्रों में मानव अपनी आवश्यकता के अनुशार परिवर्तन करता है। “ साहित्य समाज का दर्पण ” होने के कारण समाज के परिवर्तनशील संसर्ग से बच नहीं पाया है। इन्सान तो चाँद पर पहुँचा परंतु इंसानियत पाताल से भी निचली खाई में पहुँच गई। यांत्रिक सभ्यता के दौर में मनुष्य स्वयं एक यंत्र बनकर यांत्रिक जीवन बिता रहा है। इस भीड़ भरी जिंदगी में वह खुद को अकेला,अजनबी,संत्रस्त,कुंठित,अपाहिज,असहाय,निरीह होकर पूरी दुनिया को आश्चर्यचकित दृष्टि से देखने लगा है।

सन १९८० से सन १९९० तक के नाटकों में नाटककारों ने अत्यधिक राजनितिक गिरावट,शासन के विभिन्न अंगों में भ्रष्टाचार करनी और कथनी में अंतर, साम्प्रदायिकता, बढ़ती बेरोजगारी,आम आदमी का पीड़ित जीवन आदि का यथार्थ चित्रण किया है। साथ ही साथ नारी भी इन सभी यथार्थ से परे नहीं रही। प्रत्यक्ष या परोक्ष रूप से विद्यमान है। इसी अवस्था,स्थान,मूल्य,अस्तित्व,व्यवहार तथा द्वंद्व - निर्द्वंद्व जो नवें दशक के नाटकों में चित्रित उच्चवर्गीय नारी में देखा जाता है।

उच्चवर्ग से अभिप्राय- मानव सभ्यता के किसी भी युग में विद्यमान शोषक वर्ग से है,जो आर्थिक प्रणाली में उपभोक्ता के रूप में रहा है। यह उत्पादन के सभी साधनों को अपने नियंत्रण में रखता है और उत्पादन वर्ग के श्रम का शोषण कर अपार धन संपत्ति एकत्रित कर लेता है। राजनीति,धर्म,और साहित्य का भी अपने हितों के अनुकूल उपयोग करता है। प्राचीन भारत में ब्राहमण और क्षत्रिय वर्ग शोषक वर्ग का निर्माण करते थे। और इस प्रकार उच्च वर्ग की पहचान भी प्राचीन से भिन्न हो गई है। और उच्चवर्ग की नारी की पहचान भी भिन्न-भिन्न है। उच्चवर्गीय नारी के पास धन होने के कारण सुविधायें अधिक होती हैं। वहाँ न अर्थ की समस्या रहती है न मूल्यों की और न ही आदर्शों की। वह जिन्दगी को निर्द्वंद्व रूप से जीती है। उसका द्वंद्व मध्यवर्गीय और निम्नवर्गीय नारी के द्वंद्व से भिन्न होता है। सन १९८० के बाद नारी को संवैधानिक अधिकार प्राप्त हुए इसलिए उसमें अन्याय के विरुद्ध लड़ने की शक्ति पैदा हो गई है। उच्चवर्गीय नारी आज अनेक समस्याओं से ग्रस्त है। ऊपरी तौर पर यह नारी हमें आज़ाद दिखाई देती है लेकिन इसमें अन्दर झाँकने पर पता चलता है कि वह किस प्रकार समाज द्वारा, परिवार द्वारा एवं पति द्वारा पीसी जाती है। उस पर अनेक अन्याय,अत्याचार किये जाते हैं। उच्चवर्गीय लोग पैसों के बल पर उसका शारीरिक एवं मानसिक शोषण करते हैं। अपना भोग पूरा करने के लिए वे अनेक स्त्रियों का यौन शोषण करते हैं। यह सब व्यवहार

उच्चवर्गीय नारी अपनी आँखों से देखती रहती है लेकिन उसका विरोध वह नहीं कर पति। वह मन ही मन पछताती रहती है और अपनी जिंदगी घुटन में व्यतीत करती है।

उच्चवर्गीय नारी के पास सबकुछ होता है, फिर भी कभी-कभी वो अस्थिर सा हो जाता है। विवाह के पहले वो सपने संजोती है। उच्च कुल,घराने व संपत्ति संपन्न परिवार में जाकर खुश रहूँगी पर विवाह के पश्चात् चित्र कुछ बदल-सा जाता है। जैसे- 'वीरगति' नाटक में सुंदरी को देखो। वह सुकुमार की पत्नी है। विवाह से पहले ही उसका पति बेचैन सा रहता है। विवाह उपरांत भी सुकुमार की बेचैनी वैसी की वैसी रह जाती है। अपने पति की बेचैनी देखकर वह बहुत पछताती है और अपने पति से कहती है - " हे मेरे सिरताज,हे मेरे प्रिय,हे मेरे आराध्य, आपको पिछले कई माह से इस तरह बेकरार पाती हूँ, जैसे पानी बिन मछली, जैसे चाँद बिन चकोर, जैसे प्रेमिका बिन प्रेमी, हे प्राणनाथ आपकी प्रेमिका तो आपके पास है। क्या इसका नहीं आपको विश्वास है ?" (१) सुंदरी नयी दुल्हन है उसने विवाह के पहले अनेक सपने संजोये थे लेकिन पति की बेचैनी देखकर उसके सभी सपने समाप्त हो जाते हैं।उसे पहले लगता था कि साहूकार के बेटे से शादी कर मैं खुश रहूँगी लेकिन सब उल्टा हो जाता है।इस प्रकार सुंदरी उच्चवर्गीय नारी है। उसने विवाह के पहले अच्छे-अच्छे सपने देखे थे परंतु विवाह के बाद वे सपने चकनाचूर हो जाते हैं। वर्तमान समाज में भी सुंदरी के सामान अनेक महिलाएँ हैं जो सुंदरी के सामान दर्द सहन कर रही हैं।

इतना सबकुछ होने के बावजूद भी उच्चवर्गीय नारी पति को परमेश्वर मानती है। इसका फायदा उठाकर उच्चवर्गीय पुरुष उसका केवल भोग करते हैं उसे सिर्फ भोग की वस्तु समझते हैं। पूरा आनंद लेने के बाद उसकी उपेक्षा करते हैं।इस प्रकार उच्चवर्गीय नारी का मानसिक एवं शारीरिक शोषण होता आ रहा है। 'समान्तर प्रेम' नाटक में यह हुबहू देखने को मिलता है। इसमें सीमा जो प्रमुख पात्र है और विधायक विजयबहादुर सिंह की पत्नी है। पति को दिलोजान से प्रेम करती है वह उसे पति परमेश्वर मानकर उसकी सेवा करती है। उसकी यश-कीर्ति के लिए मिन्नतें,उपवास,जाप करती है। वह भगवान में श्रद्धा रखने वाली भारतीय नारी है। विजयबहादुर उससे कहते हैं- "मेरी जीत के लिए दुनियाभर के जाप,उपवास और मिन्नतें माँगती फिरी हो। वैसे मन की बात कहूँ सीमा ! तुम्हारे भगवान में अब मेरी भी आस्था बढ़ती जा रही है।"(२) यह कहने वाले बहादुर सिंह अपने की नौकरानी कम्मों से प्रेम कर बैठता है और उसके साथ वह अपनी कामवासना भी तृप्त करता है। और सीमा अपने पति के इस रूप के व्यवहार को छोड़कर मायके चली जाती है। वर्तमान समाज में भी सीमा के समान अनेक महिलाएँ दुःख भोगती हैं। उच्चवर्गीय नारी होने के बावजूद भी सीमा को अनेक समस्याओं को अपनाकर अपना जीवन यापन करना पड़ता है।

उच्चवर्गीय महिला समाज में अपना अस्तित्व कायम करने की कामना करती है। वह चाहती है उसे भी कोई प्रेम करे,कोई सुरक्षित करे, उसे केवल भोग्या न समझकर उसके दर्द-वेदना को दूर करें। जैसे- 'यमगाथा' नाटक की उर्वशी को पुरुरवा सुरक्षित करता है। उर्वशी इंद्र के दरबार में अप्सरा है और पुरुरवा की पत्नी है। इंद्र उसे भोगता है प्रेम नहीं करते। वह दरबार में उससे कामांग नृत्य करने के लिए कहता है। यह नृत्य पुरुरवा को नहीं भाता। वह उसकी पीड़ा के बारे में सोचता है उसे दूर करना चाहता है। यह जानकर उर्वशी को अच्छा लगता है और पुरुरवा के प्रति उनके दिल में प्रेम निर्माण होता है। कहती है - " किसीने पहली बार मेरे विश्राम के बारे में सोचा। पहली बार किसी को मेरी थकान की सुध हुई..... अप्सरा हूँ न, केवल ऋषियों और तपस्वी राजा-

ऋषियों की तपस्या भंग करने के लिए ही मेरा जन्म हुआ है न ! प्रेम नहीं कर सकती..... केवल अभिनय केवल नाट्य।”(३)

आज की स्थिति में वह अधिकतर द्वन्द्ववात्मक मानसिकता का शिकार हुई है। इस वर्ग की नारी पढ़ी-लिखी है फिर भी पति द्वारा, समाज द्वारा दी गयी यातनाएँ चुपचाप सहती है। वह आज योग्य समय में योग्य निर्णय नहीं ले पा रही है। आज़ादी मिले इतने साल होने के बावजूद भी इस वर्ग की नारी तक पूरी आज़ाद नहीं हुई है। वह आज़ाद होने के लिए हमेशा प्रयास करती आयी है। नारी के इन सारे त्रासद प्रसंगों के केंद्र में पुरुष ही है या फिर उसके द्वारा रचे गए धर्मशास्त्र है। नयी सदी के इस भारत में उच्चवर्गीय नारी की बहुत कठिन लड़ाई है। इस लड़ाई में नारी का ही लड़ना है और दंभ से लड़ते हुए और दूसरी ओर अपने भीतर की संस्कार बद्धता और अपने मोहों से लड़ते हुए।

इस वर्ग की अधिकतर नारियों पुरुषों के दबाव में अपना जीवन व्यतीत करती हैं। उसे जितना अधिकतर आवश्यक है उतना अधिकतर उसे नहीं मिला है। वह पूरा अधिकार प्राप्त करने की कोशिश हमेशा करती रहती है। इस प्रकार नवें दशक के अनेक नाटकों में ऐतिहासिक, पौराणिक अपनाकर उच्चवर्गीय नारी का चित्रण किया गया है।

संदर्भ सूची

१. 'समकालीन हिंदी नाटकों में नारी के विविध रूप'-लेखक: डॉ.आशाराम बेवले, समता प्रकाशन ,कानपूर, पृष्ठ- ९९
२. वही - पृष्ठ - १०४
३. वही - पृष्ठ - ११२

समाज सुधारक कबीर

प्रा. महेश ए. पंड्या

एम.एड. कालेज, विद्यानगरी,
हिमतनगर**प्रस्तावना**

जिस प्रकार माला बनाने के लिए धागे की आवश्यकता होती है। उसी प्रकार विविध प्रान्तों को परस्पर जोड़ने के लिए राष्ट्र में साहित्य में निर्गुण मार्गी भक्त संत कवि कबीर की आवश्यकता है।

“जब पढना है साहित्य तब पहले पढो ग्रंथ प्राचीन।

पढना विज्ञान पोथी पढो नवीन”।।

कबीरजी अनपढ थे। उन्होंने स्पष्ट शब्दों में कहा है “कागद मसी छुओं नहीं कलम गही नहि हाथ।” किन्तु वे अनुभवी और बहुश्रुत थे, लेकिन समाजसुधार ने का प्रयत्न किया है,

कबीर प्रमुख उपदेश थे। वे केवल समाज सुधारणा ही नहीं किन्तु कांतिकारी थे। वे स्वतंत्र चिंतक थे। इन्होंने सामाजिक क्षेत्र में प्रचलित दुडिवाद और जाति पातिपाँति भेदभाव तथा धार्मिक क्षेत्र में प्रचलित पाखंड और बाह्याचार को दो-दुक भाषामें विरोध किया।

(1) ऊँच-नीच भेदभाव का विरोध, करते हुए उन्होंने ने कहा - एक तत्त्वसे सब जग उपजा : फिर कौन भला कौन मंदा।

“जानि न पूछो साधु की, पूछ लीजिए ज्ञान,

मोल करो तलवार का पड़ा रहने दो म्यान”

(2) मूर्ति पूजा और बाह्याचार का विरोध

निर्गुण मार्गी संत कवियों पाखंड बाह्याडंबर और रुडिवाद कठोर शैली में विरोध किया। धार्मिक कर्मकांड और धर्म के नाम पर किए जानेवाले तीर्थाटन, हज, नदीस्नान, रोजा नमाज, हिंसा आदि विधिविधान और बाधा आचारों का उग्र विरोध किया। संत कवि इश्वर के निराकार रूप में मानते थे। इसलिए इन्होंने ने मूर्तिपूजा का चाबुक फटकारे और कटाक्षमय शैली में उसका डटकर विरोध किया। संत कबीर का दोहा -

“पत्थर पूजे प्रभु मिले, तो मै पूजू पहाड

नाते यह चाकी भली, पीस स्वाय संसार”

धर्म के नाम पर होनेवाली हिंसा का भी संत कबीर ने विरोध किया।

“बकरी पाती स्वात है,

ताकि काडी स्वाल

जो नर बकरी स्वात है

तिनका कौन हवाल”

हिन्दु-मुसलमान एकता

हिन्दु और मुसलमानों के बीच जो वैमनस्य का भाव था उसे मिटाकर दोनों की एकता के लिए संतोंने प्रशंसनीय प्रयास किए हैं। धार्मिक भेदभाव का विरोध करके दोनों धर्मों के बीच समन्वय की स्थापा का भरपूर प्रयत्न किया गया। कबीर तथा दादू जैसे संतो के बारे में विवाद है कि वे हिन्दु थे या मुसलमान। इन संतोंने धार्मिक एकता के लिए जी जान से प्रयास किए। कबीर के शिष्यों में हिन्दु मुसलमान दोनों थे। आज जब धार्मिक कट्टता और वैमनस्य बढ़ते जा रहे हैं तब संतो का धार्मिक एकता का उपदेश बिलकुल प्रासंगिक है। अश्लीलता की परवाह किए बिना कबीरजी ने साफ साफ कहा -

“तू तुरक अगर तूरकडी नाया,

भीतर खतना क्यों न कराया ।

तू बामन अगर बामनी जाया,

औरन माग क्यों न आया ।

अहंकार का त्याग

भवन कवियों में अहंकार और गर्व के भाव नहीं हैं, उनमें सेवा दीनता और तुच्छता के भाव विद्यमान हैं, कबीरदास का प्रसिद्ध दोहा -

“बुरा जो देखन मै गया,

बुरा न मिलिया कोय

जब मन देखा अपना

मो सा बुरा न होय”

सदाचार की भावना

संत कवि कबीर ने आडंबरमय जीवन का घोर विरोध किया तथा सदाचार और मानवता के उदात्त विचारों का प्रचार किया । संत कबीर ने शील समाचार और नीति के सैकड़ो दोहे लिखकर समाज का मार्गदर्शन किया ।

सामाजिक साठव

कबीर साहब को हिन्दुओं में प्रचलित वर्ण-व्यवस्था तथा ब्राह्मणों को सम्बोधित करके कहा है कि “यदि तुम अपने को वास्तव में जन्म से ही उच्च और पवित्र मानते हो तो फिर तुमनत जन्म लेते समय किसी अन्य मार्ग से क्यों नहीं उत्पन्न हुए” यदि तुम्हारा भी जन्म वैसे ही अपवित्र मार्ग से है जिससे शुरु भी उत्पन्न होता है तो फिर तुम्हारे अपने को पवित्र मानना उचित नहीं है ।

परोपकार का महत्त्व

कबीर साहब जैसे संत प्रकृति वाले व्यक्ति के लिए समाज की उक्त दूरवस्था का और ध्यान देना तथा इसके कारण दुखी लोगों की दशा सुधारने का यत्न करना स्वाभाविक था । उसके लिए उन्होंने कतिपय सिद्धांत भी स्थिर किए थे । उन्होंने अपने जीवन का वही लक्ष्य बना रखा था कि मैं अपने अनुभवों का लाभ उठाने के लिए दूसरों को भी आमन्त्रित करूँ और उन्हें अपना जीवन सुधार करने के लिए सजाग कर दूँ ।

आर्थिक व्यवस्था

कबीर साहब की कुछ विबरी पंक्तियों द्वारा उनके उन विचारों का भी परिचय मिल सकता है । जो उन्होंने समाज की आर्थिक व्यवस्था के सम्बन्ध में प्रकट किये हैं । वह भी उनके उपयुक्त आधारभूत सिद्धांतों को ही अनुगमन करते हैं, उनका कहना है कि, “निर्धन तथा धनवान दोनों भाई भाई हैं और जो उन दोनों में अन्तर देख पडता है, वह स्वयं किसी से कोई वस्तु अपने लिए माँगना नहीं चाहते । प्रत्येक अपना काम करते हुए संतोषपूर्वक जीवन व्यतीत करना चाहते हैं ।

निष्कर्ष

कबीर के विचार और आचार में एकता थी । उसका प्रमाण उनका निधन है । एक लौकिक मान्यता है कि मगहर में जिसकी मृत्यु होती है, पुनजन्म में वह गधा होता है । इस रुढिवाद के विरोध में कबीरजी ने काशी छोड़कर मगहर में सन् १४९८ में समाधिपूर्वक शरीर त्याग किया ।

दलित साहित्य अवधारणा : एक अध्ययन

नगोता बाबुभाई धुलाभाई

“मूल निवासी देश के ,द्रविड़ रहे सरताज,
उनकी ही सन्तान जो,दलित कहाये आज ।”

प्रस्तुत कथन दलित समाज की व्यथा-कथा का प्रमाण है | दलितचेतना भारतीय जाति-पाती की कोख से नवनिर्मित हुई है | यह सदियों से सताये हुए लोगों की वाणी है | इसमें अस्वीकार,निषेध,विद्रोह एवं संघर्ष की धधकती हुई ज्वाला है | कहने में कोई डॉ राय न होगी कि दलित विमर्श प्राचीनकाल से आज तक दबी,कुचली,मौन,मजबूर और बेबस वर्ग की वाणी है | इसमें एक जाति समूह के अनुभव की प्रामाणिकता है,उसकी अस्मिता की पीड़ा एवं ललकार है,कटुता है,आक्रामकता है | वर्णव्यवस्था के परिणाम स्वरूप शुद्र,चमार जैसे वर्ग अस्तित्व में आये उनका प्रमाण दलितों की कहानी है |

दलित साहित्य पर विचार करते समय दलित शब्द की विभावना पर विचार करना अनिवार्य है | विभिन्न भाषाओं के शब्दकोशों में दलित शब्द के अलग-अलग अर्थ प्राप्त होते हैं | इतिहास इस बात का साक्षी है कि भारतीय वर्णव्यवस्था में जातिवाद के कारण उभरनेवाला एक वाद,जिसमें शुद्र को अछूत नाम दिया गया था | समय के साथ इसमें परिवर्तन हुआ,जो बाद में दलितवाद नाम धारण करता है | आज २१ वीं शताब्दी में इसने विद्वानों के लिए विचार-विमर्श के द्वार खोल दिए हैं | सामान्य रूप से दलित शब्द संस्कृत के ‘दल’ शब्द से बना है, जिसका अर्थ होता है- तोड़ना,हिस्सा करना,कुचलना,टुटा हुआ,कटा हुआ ,पिसा हुआ आदि | डॉ.रुद्रदेव त्रिपाठी संस्कृत के प्रखर विद्वान् माने जाते हैं,उनके मतानुसार-

“दल में ‘इत’ प्रत्यय लगाने से भी दलित शब्द विशेषण के रूप में व्याकरण की द्रष्टि से बना है ।”

हिन्दी भाषा के विभिन्न शब्दकोशों में दलित शब्द के कई अर्थ मिलते हैं | डॉ.हरदेव बाहरी द्वारा सम्पादित हिन्दी शब्दकोश में दलित का अर्थ मिलता है-

“ कुचला हुआ,दबाया हुआ ।” 1

डॉ.हरिवंश तरुण द्वारा सम्पादित प्रामाणिक पर्यायवाची कोश के अनुसार-

“ कुचला हुआ,मर्दित,मसला हुआ,रौंदा हुआ | हतोत्साह,अछूत,सर्वहारा ।” 2

हिन्दी विश्वकोश जो हिन्दी का सबसे बड़ा कोश माना जाता है,उसमें दलित का अर्थ कुछ इस प्रकार मिलता है -

“ दलित यानि जिसका दलन हुआ हो,जो दबाया या कुचला गया हो,जो दीन-हिन अवस्था में पड़ा हुआ हो ।”3

संक्षिप्त हिन्दी शब्द सागर में डॉ.रामचन्द्र वर्मा ने दलित शब्द का शाब्दिक अर्थ स्पष्ट करते हुए लिखा है-

“ विनष्ट किया हुआ,मसला हुआ,मर्दित,दबाया,रौंदा या कुचला हुआ,खंडित विनष्ट किया गया ।”

गुजराती भाषा के शब्दकोशों में भी दलित शब्द के अर्थ फलित होते हैं | रतिलाल नायक द्वारा सम्पादित ‘बड़ा कोश’ में दलित शब्द का अर्थ इस प्रकार प्राप्त होता है |

“ दबायेलू ,कचड़ायेलू,दलायेलू ।” 4

गुजराती भाषा के ‘विनीत जोडणी कोश’ में भी मगनभाई देसाई ने दलित का अर्थ कुछ ऐसा ही बताया है ।

“दलित: वि.सं.-कचड़ायेलू,पीड़ित,डिप्रेसन ।”

वामन आम्टे का शब्दकोश बहुत ही प्रामाणिक माना जाता है । उनके द्वारा सम्पादित संस्कृत-हिन्दी कोश में दलित शब्द का व्युत्पत्ति अर्थ इस प्रकार मिलता है-

“ दल+ क्त अर्थात् टुटा हुआ,चीरा हुआ,फाड़ा हुआ,टुकड़े-टुकड़े किया हुआ,फैला हुआ ।” 5

इस प्रकार शब्दकोशों में दलित के विभिन्न अर्थ मिलते हैं । जो दलित शब्द के व्युत्पत्ति अर्थ को व्याख्यायित करते हैं । यह सिद्ध होता है कि दलित शब्द ‘दल’से निष्पन्न हुआ है । इसमें समय-समय पर ‘क्त’ तथा ‘इत’ जैसे प्रत्यय जुड़ते गये और उसमें से दलित शब्द का निर्माण हुआ है । प्रवर्तमान समय में दलित शब्द के लिए प्रयुक्त प्रयोगधर्मी सन्दर्भ पाये जाते हैं । विभिन्न परिस्थितियों एवं परिवेश के अनुसार उनके कई पर्यायवाची शब्द मिलते हैं ।

अत्यंज;- दलित का एक पर्याय शब्द अत्यंज है । अत्यंज शब्द का अर्थ होता है निम्न जाति में जन्मा हुआ व्यक्ति । यथा:

“अत्यंज शब्द चांडाल के लिए भी प्रयुक्त हुआ है । स्मृतियों में इसके कई प्रकार पाये जाते हैं । अत्रि के सात अत्यंज अत्यंजों के नाम दिए गये हैं,जिनमें (१) रजक -धोबी (२) नट-नाचनेवाली जाति (३) बरुड (बांस का काम करनेवाला) (४) कैवर्त-मछली मारनेवाला (५) चर्मकार (६) भेद (७) भिल्ल ।” 6

हरिजन:- दलित के लिए हरिजन शब्द भी प्रचलित है इसका सर्वप्रथम प्रयोग गांधीजी ने किया था । इस शब्द का अर्थ होता है- हरी का जन ।

प्रताड़ित :- प्रताड़ित का अर्थ होता है- डांटना ।

पीड़ित:- दलित के लिए पीड़ित पर्याय शब्द भी व्यवहार में प्रयुक्त है । जिसका अर्थ होता है- दयनीय,दुखी । जैसे;

“ जो व्यक्ति सदियों से अभिजात्य वर्ग के अन्याय,अत्याचार से पीड़ा भोग रहा है ।”

अस्पृश्य;- अस्पृश्य का अर्थ है- जिसको छूकर छुनेवाला अपवित्र हो जाये अर्थात् न छूने योग्य ।

इनके अतिरिक्त उपेक्षित,पतित,अछूत,वंचित आदि पर्यायवाचक शब्द मिलते हैं । इन विविध पर्याय शब्दों से ध्वनित अर्थ स्पष्ट इंगित करता है कि इसमें कहीं न कहीं शोषण,वेदना,पीड़ा ,दुःख,अपमान का भाव निहित है । ये सारे शब्द जातिगत,धार्मिक,आर्थिक,नैतिकता का धोतक है । साहित्यिक मनीषियों ने दलित जनजातियों पर विचार व्यक्त किये हैं । उन विद्वानों ने दलित की विभावना को स्पष्ट किया है । कुसुम मेधवाल ने दलित की परिभाषा देते हुए लिखा है-

“ दलित वर्ग का प्रयोग हिन्दू समाज व्यवस्था के अंतर्गत परंपरागत रूप से शुद्ध माने जानेवाले वर्गों के लिए रूढ़ हो गया है | दलित वर्ग में वे जातियाँ आती हैं ,जो निम्न स्तर पर और जिन्हें सदियों से सताया गया है |”
7

डॉ.विनयकुमार पाठक के मतानुसार दलित की परिभाषा इस प्रकार पाई जाती है-

“ दलित वह व्यक्ति है जो सामाजिक स्थिति का अनुभव करता है | जिसके जीने के अधिकारों को छिना गया है | मात्र जन्म के आधार पर जिनको समाज में एक ही प्रकार का जीवन मिला है | मनुष्य के रूप में उनके मूल्यों को नकारा गया है | मानव के रूप में जिनके अधिकारों को ठुकराया गया है |”⁸

बाबुराव बागुल ने दलित शब्द को आक्रोश का प्रतीक माना है-

“ दलित शब्द आक्रोश,प्रहार,और क्रांति का प्रतीक है और दलित एक सामाजिक अवधारणा है जबकि दमित एक राजनैतिक अवधारणा है और शोषित एक आर्थिक अवधारणा है | शोषित कोई भी हो सकता है | गैर दलित भी शोषित ही सकता है |”

गुजराती भाषा के प्रखर भाषाशास्त्री धीरेन्द्र महेता का मानना है-

“ दलित उपेक्षित,संजाएँ एक शोषित के पीड़ित अने बीजो शोषक के पीडक जे कोई अस्तित्व सता,सम्पत्ति,मोभो के बुद्धि थी बीजा अस्तित्व द्वारा दबाय ते एक अर्थमा दलित कहेवाय अने आ परिवलो ने कारणे जे अस्तित्व अवगणना पामे ते उपेक्षित गणाय परन्तु जेने समय सुधी दलित के उपेक्षित रहेवानु आप्यु छे.एटलुज नहीं जेने मानव अधिकारी रुप पण न्याय मल्यो नथी ते दलित छे.”⁹

हिन्दी साहित्य के प्रसिद्ध लेखक मोहनदास नैमिशराय ने दलित अधिक विस्तार से विवेचन किया है | यथा:

“ दलित के अंतर्गत सामाजिक,धार्मिक,राजनैतिक,शोषण का अंतर्भाव आता है ,सर्वहारा केवल आर्थिक शोषण तक ही सिमित है | प्रत्येक दलित व्यक्ति सर्वहारा के अंतर्गत आ सकता है ,लेकिन प्रत्येक सर्वहारा को दलित कहने के लिए बाध्य नहीं हो सकते | अर्थात् सर्वहारा की सीमाओं में आर्थिक विषमता का शिकार वर्ग आता है ,जबकि दलित विशेष तौर पर सामाजिक विषमता का शिकार होता है |”

निसंदेह उक्त विविध विचारों से पुष्ट होता है कि दलित एक व्यापक पृष्ठभूमि पर फैला हुआ शब्द है | आज वैश्विक परिप्रेक्ष्य में दलित का अर्थ विशाल बनता जा रहा है | जाति व्यवस्था का एक समूह विशिष्ट वर्ग वाचक शब्द,उपेक्षित जन,विद्रोही मानव दलित है | दलित शब्द की अवधारणा स्पष्ट हो जाने के बाद दलित साहित्य का प्रश्न उभरकर सामने आता है | दलित साहित्य दलितों के हिस्से में आये हुए यथार्थ जीवन का चिरत्न के साथ-साथ धर्मनिर्मित व्यवस्था की चीरफाड़,सृजन और निर्माण ,प्रवृत्ति और प्रकृति ,प्रज्ञा,मैत्री,शील,बन्धुत्व को समूचे समाज के सामने रखनेवाला साहित्य है ,जो क्रांति और नवनिर्माण का आह्वान करता है | डॉ.मुन्नालाल तिवारी ने दलित साहित्य की विभावना स्पष्ट करते हुए लिखा है-

“ दलित चेतना और दलित साहित्य सवर्ण मानसिकता और दलित विरोधी गतिविधियों के प्रतिरोध का साहित्य है | यह दलितों और चेतना से जुड़े रचनाकारों का एक सर्जनात्मक प्रयास है |”¹⁰

डॉ.माताप्रसाद के मतानुसार-

“ दलित साहित्य में जहाँ सामाजिक दर्द है,जातिवाद की पीड़ा है,शोषण तथा उत्पीड़न की कसक है,वहीं उत्पीड़न तथा शोषण के कारणों की तलाश भी है | इसमें भाग्यवाद को अस्वीकार करने की भावना भी है | दलित साहित्य एक ऐसा साहित्य है,जो सभी तरह की वर्ण-व्यवस्था ,जाति-पाती ,उंच-नीच ,भेदभाव के दायरे से उपर है ,जिसे धर्म,भाषा,और प्रदेश की सीमाओं में नहीं बंधा जा सकता |”¹¹

मोहनदास नैमिशराय ने भी इसी दिशा में अपने विचार व्यक्त करते हुए लिखा है-

“ शोषक वर्ग के खिलाफ अपने अधिकारों के लिए संघर्ष करते हुए समाज में समता,बन्धुत्व तथा मैत्री की स्थापना करना ही दलित साहित्य का उद्देश्य है |”

शम्भुनाथसिंह ने सार्थक शब्दों में लिखा है-

“यह वह साहित्य है जो लावा है | उन ज्वालामुखियों को जो हजारों बरसों से सुषुप्त थे,दबे पड़े थे और आज भयंकर लावा के रूप में उस व्यवस्था को तहस-नहस ,चौपट करने पर उतरा है |”

इस प्रकार दलित की अवधारणा बहुत ही व्यापक और विस्तृत है | यह सामाजिक बर्ग है | चमार,भंगी,हरिजन के रूप में जिन जातियों को गाँव के बाहर रहने के लिए विवश किया गया ,सवर्ण समाज की सेवा के बावजूद भी अन्याय,अत्याचार की परछाइयों में रखते हुए उनको मुलभुत आवश्यकताओं से वंचित रखा गया उनको दलित कहना अत्युक्ति नहीं है |

संदर्भ ग्रन्थ सूची :-

- (१) हिन्दी शब्दकोश -सम्पा- डॉ.हरदेव बाहरी-पृष्ठ-३८६
- (२) प्रामाणिक पर्यायवाची कोश-डॉ.हरिवंश तरुण-पृष्ठ-१५३
- (३) हिन्दी विश्वकोश -एम.कुमार,माधुरी सक्सेना -पृष्ठ-४९४६
- (४) बड़ा कोश-हिन्दी-गुजराती (सं)-प्रा .रतिलाल नायक -पृष्ठ-१९२
- (५) संस्कृत-हिन्दी कोश-(सं) वामन आम्टे-पृष्ठ-४५१
- (६) मानवमूल्यपरक शब्दावली का विश्वकोश -डॉ.धर्मपाल -पृष्ठ-१३
- (७) हिन्दी उपन्यासों में दलित वर्ग- कुसुम मेधवाल-पृष्ठ-भूमिका से
- (८) आम्बेडकर सौन्दर्यशास्त्र और दलित आदिवासी जनजातीय विमर्श-डॉ.विनयकुमार पाठक-पृष्ठ-२०१
- (९) नवचेतन पत्रिका- धीरेन्द्र महेता-पृष्ठ-१९६
- (१०) दलित चेतना और समकालीन हिन्दी उपन्यास -मुन्नालाल तिवारी-पृष्ठ- १७
- (११)हिन्दी काव्य में दलित काव्यधारा -डॉ.माताप्रसाद-पृष्ठ-१५४

‘અખાના છપ્પામાં દૃષ્ટાંત કથા’

7

પ્રિ. ડૉ. અલકા એસ. શાહ,
કોલેજ ઓફ એજ્યુકેશન, વિધાનગરી,
હિંમતનગર, જિ. સાબરકાંઠા

અખો મધ્યકાલીન ગુજરાતી સાહિત્યનો વિશિષ્ટ બુધ્ધિશાળી વેદાંતી કવિ હતો. તત્ત્વજ્ઞાની કવિઓમાં અખો સૌથી વધુ જ્ઞાની છે. મધ્યકાલીન કવિઓમાં એના જેવો બીજો કોઈ કવિ નથી. જ્ઞાન, ભક્તિ અને વૈરાગ્ય એ ત્રણેને તત્ત્વજ્ઞાનમાં સમાવી લઈ આત્મા અને પરમાત્માનું ચૈક્ય સ્થાપી આ માનવ જીવનની નશ્વરતા છોડી સનાતન બ્રહ્મના દર્શન કરવાનો એણે ઉપદેશ આપ્યો છે. અખાને જ્ઞાની કવિ ગણવો? અખાએ ૭૪૬ છપ્પા અને ૬૦ પદો લખ્યાં છે. પોતાના જ્ઞાનને અખાએ પોતાની કૃતિ ‘અનુભવ બિંદુ’, ‘અખેગીતા’, ‘ચિંત વિચાર સંવાદ’, ‘બ્રહ્મલીલા’, ‘અવસ્થા નિરૂપણ’, ‘અખાજીનીજકડી’, ‘એકલક્ષરરમણી’ વગેરેની રચના કરી છે. અખાની ઉત્તમ કૃતિ ‘અખેગીતા’ (ઇ.સ. ૧૬૪૦)માં રજૂ કરેલ છપ્પાના દૃષ્ટાંતોને રજૂ કરેલ છે. શ્રી અનંતરાય રાવલ કહે છે, “અખેગીતા’ મધ્યકાલીન ગુજરાતી જ્ઞાનાશ્રયી કવિતાનું એક ઉંચું શિખર કે એની ગણના પાત્રસિધ્ધિ છે. ‘અખેગીતા’ ચાલીસ(૪૦) કડવામાં વહેચાઈ ગયેલી આ કૃતિમાં ૬૫(૧૦) છૂટક પદો ચાર કડવાને અંતે મૂકવામાં આવ્યા છે.

‘ચરણ ચિંતવી સ્તુતિ કરુ . . . . .
. . . . . કથા નિજ આનંદની’ (કડવું-૧).

અધ્યારોપ એટલે ખોટો આરોપ- એક વસ્તુના ગુણનો અન્ય વસ્તુમાં મિથ્યા આરોપ. દા.ત., છીપમાં રૂપાનો (અવસ્તુનો) અને રજજૂમાં સર્પનો આરોપ. છીપમાં કદી રૂપુ હોતું નથી. છતાં તેમાં કવચિત, તેને તડકામાં ચરકતું જોતા, રૂપાનો આભાસ થાય છે. ઓરડામાં કે માર્ગમાં પડેલ- દોરડાનો ટુકડો અંધારામાં સર્પનો આભાસ કરાવે છે. જગત એ પરમાત્માનો લીલા વિસ્તાર છે. બ્રહ્મ ઇન્દ્રિયાતીત, મનાતીત, વર્ણનાતીત છે. જીવાત્મા સરવાળે બ્રહ્મ સ્વરૂપ જ છે.

‘જેમ પક્ષીરાજ ગરૂડ આગળ ટિટોડી, સાગર આગળ જેમ ફૂવો, વરસાદ આગળ જેમ ઝાકળ, ધીની સરખામણીમાં જેમ તેલ, બાવનાચંદનની મહેક આગળ જેમ કેરડો, તાંબાને જેનું પાણી અડતાં તાંબું સોનું બને તે રસફૂપકાના પાણી આગળ જેમ સામાન્ય જલાશયનું પાણી, પારસમણિના પ્રતાપ આગળ જેમ બીજી ક્ષુદ્ર દેવોની ઉપાસના તેમ મહાકવિઓ આગળ અમે છીએ.

‘શિવેકહ્યું શિવા પ્રત્યે . . . . .
. . . . . અધાપિસમસ્ર નામ’ (કડવું- ૩).

શિવ પુરાણમાં શિવે પાર્વતી સમક્ષ પ્રણવનું સ્વરૂપ વારંવાર કદી બતાવ્યું છે. શિવ તે પ્રણવ અને પ્રણવ તે શિવ એમ જણાવી પ્રણવ મંત્રનો મહિમા સ્થળે વર્ણવ્યો છે. એ પ્રણવની ઉપાસના દ્વારા સત્યજ્ઞાન મેળવે છે અને ઇશ્વરપ્રાપ્તિ થાય છે. એના અર્થનું જ્ઞાન તે શિવ સ્વરૂપનું જ્ઞાન છે. કેમ કે, ઓમકારના સ્વરૂપમાં ત્રણ ગુણથી રહિત, સર્વ વસ્તુને જાણનાર સર્વને ઉત્પન્ન કરનાર એવા શિવ રહેલા છે. વસ્તુ જ્ઞાન- સત એવા આત્માનું જ્ઞાન. જ્યાં સુધી આત્માનું સત્ય સ્વરૂપ જાણ્યું નથી ત્યાં સુધી જે તે મનુષ્યને દુઃખ છે. જો એના સાચા સ્વરૂપને જાણવું હોય, જીવનમાંથી શિવ બનવું હોય, તો અખાની સલાહ એ છે કે હરિ- ગુરુ-સંતની સેવા કરો. સાંખ્યમત પ્રમાણે (૧) તમ, (૨) મોહ, (૩) મહામોહ, (૪) તામિસ, (૫) અંધતામિસ.

‘મર્મ ન સમઝે જે માયા તણો. . . . .
તે ભવમાંહે ભટકે સહુથી અતિ ઘણો’. (કડવું-૫).

જે જીવ માયાના મર્મને જાણી શક્યો નથી અને 'હું' અને 'મારું' ની જ વાતો કરતો રહે છે તે બરાબર માયામાં ફસ્યો છે અને સંસાર ચક્રમાં તેને ખૂબખૂબ ભટકવાનું છે એને માટે મમત્વ બતાવી માયા એને ઠગે છે. જેમ દુશ્મન સામા માણસોમાં વિશ્વાસ પેદા કરી.તેની આગળ ગરીબડો દેખાઇ,પાછળથી દગો કરી તેને મારે છે. જેમ ખાટકી બકરાનેપાળી,ખૂબ ખવડાવી-પીવડાવી,તાજો-માજો કરી, સરવાળે તેને હણે છે તેવું જ કામ માયાનું છે.ગામનું મહાજન તેને કસાઇ પાસેથી છોડાવવા મથે તો પણ તે તો કસાઇ જોડે જ રહે છે.કસાઇ તેના ઉપર હાથ ફેરવે છે ને વિચારે છે કે આ હવે કેવો પુષ્ટ થયો છે.હવે એ ઉત્તમ ભક્ષ ભોજન કયાં?આમ બંનેના ભેગા રહેવાના આશય જુદા છે. છેલ્લે કસાઇ ઘેટાંને ઉંઘોટિંગાડી તેને કાપી નાંખે છે તેમ માયા પણ અંતે તો જીવને હણે જ છે.

'જે નરને ઉપજે દૃઢ વૈરાગ્ય જી . . . . .
 . . . . . નહીં આતુરતા કહેવા ભાગ જી' (કડવું-૯).

'મિથ્યા જગતના મિથ્યા પદાર્થોના ભોગથી નથી થતી તૃપ્તિને નથી સાંપડતી દુઃખની નિવૃત્તિ'- એમ જાણ્યા પછી જે જીવ જગત પ્રત્યે વિરાગ સેવે છે તે,સુઃખ-દુઃખ,રાગદ્રેષ જેવાં દ્રવ્યોથી મુક્ત થાય છે.વૈરાગ્ય ઉપજવા બાદ એને તો સ્વસ્વરૂપાનુસંધાન અથવા આત્મજ્ઞાનની એવી તો લગની લાગે છે કે તે સિવાય બીજા કોઇ વિચારને એના મનમાં સ્થાન જ નથી. જેમ પાણી બહાર આવેલ માછલાંને લઇને બાજ પક્ષી ઉડી જાય ને તેને કિનારાથી દૂર નાખી દે અને ત્યાં તે ખૂબ તરફડે,ટળવળે,સૂર્યની ગરમીથી દાઝે,બળે અતિતૃપ્ત ભૂમિથી સંતપ્ત બની ચતું થાય,ઉંધું થાય,પડખાભેર રહેવા મથે ને છતાં દાઝ્યાં જ કરે તે પાણીને ન દેખી કકળતું રહે તેવી સ્થિતિ માયાવેષ્ટિત જીવની છે. પૂરો વૈરાગ્ય જેને ઉપજ્યો એવો જીવ જીવ તરીકે તો નાશ જ પામ્યો છે.

વિરાગી જીવને કોઇ કામધેનું મળે તો પણ ઇન્દ્રિયોનાપદાર્થો માટે,સંસારના સુઃખભોગ માટે,તેને ઇચ્છા જ ન હોવાથી તેણે તેથી કશો ફાયદો નથી. 'મકર' નો અર્થ મગર ન કરતાં મોટું માછલું એવો જ લેવાનો છે.

'ઉદયે ઉલાલો દે જયમ ચંદ્રમા, ...
 . . . એ હેવુંપ્રગટયુંહૃદયા- કંદ્રમા' (કડવું- ૧૨).

એક જ ચંદ્રમા પોતાના કિરણોથી જંગલો,શેરીઓ અને ઘરોને પ્રકાશિત કરે છે તેમ એક જ પરમાત્મા કીટથી માંડી ઇન્દ્ર સુધીની આખી સૃષ્ટિને પ્રકાશિત કરે છે એવો જેના અંતરમાં જ્ઞાન પ્રકાશ પ્રકટયો છે તે માયામય પ્રાપંચિક જગતને બદલે સર્વત્ર બ્રહ્મને જે દેખે છે.સૂર્યના તેજથી જેમ બરફ ઓગળી પાણી થઇ જાય છે,ઠંડીને કારણે એનું પાણીથી ભિન્ન ભાસતું સ્વરૂપ નાશ પામી એ બરફ જલમય થઇ જાય છે તેમ જેને આત્મજ્ઞાનનો પ્રકાશ લાધ્યો તેની માયાને કારણે થતી ભેદ બુધ્ધિનો નાશ થાય છે અને બધું જ બ્રહ્મમય થઇ જાય છે.જેમ જુવાન સ્ત્રીને પ્રસવ થાય ત્યાં સુધી જ દેહે વધે છે.તેમ આત્મજ્ઞાન નથી થયું ત્યાં સુધી જ માયા મૂલક સંસારનાભેદોની ભરતી છે. દહીં, છાશ, માખણ, ઘી, બધું દૂધમાંથી જ છે.આત્માનું જ્ઞાન થતાં માણસ માયાથી- ભેદ બુધ્ધિથી- પર થઇ જાય છે.

જેમ સૂર્ય ન હોય ત્યારે અંધકાર આંખને પીડા કરે છે પણ સૂર્યોદય થતાં અંધકાર દૂર થાય છે તેમ આત્મજ્ઞાનનો ઉદય થતાં અજ્ઞાન દૂર થાય છે અને માયા પુરુષને પજવી શક્તિ નથી.

'જે પ્રભુ વાણીએકહયો ન જાય જી, ...
 . . . . . એ અટપટો આશય સહેજે' (કડવું-૧૮).

વાંઝણીનો પુત્ર જેમ સુખને વખાણે અને જે ચાખી શકતો નથી- એવા રસનું પાન કરવું,તેના જેવો આ અનન્ય અવર્ણ્ય અનુભવ છે.મુખ વગર રસનું પાન કરવું, કાન વિના શબ્દ સાંભળવો, નેત્ર વગર જોવું એ બધી-ક્રિયાઓ જેવું બ્રહ્મજ્ઞાન છે.ઇન્દ્રિય અને તેના પદાર્થની દ્વેતભાવ પેદા થાય છે.તે જ્ઞાનની બાધા રૂપ છે.કેમ કે,બ્રહ્મમાં તો સર્વત્ર અભેદ જ છે.સાચી રીતે સેવકનું-જીવાત્માનું નોખું અસ્તિત્વ જ નથી અને સ્વામી- પરમાત્મા- તો નિરાકાર છે એટલે એ અનુરૂપ ધામમાં ગ્રાહણાદૃક ભાવ છે જ નહિં.જેને નથી વર્ણ, નથી વેશ, નથી રૂપ, નથી

મુદ્રા, નથી છાયા, નથી માયા તે બ્રહ્મના જ બધા ય રંગહંગ છે. ફૂટસ્થ- ફૂટ એટલે લુહારની એરણ. તેના ઉપર લોખંડ ટીપાઈટીપાઈને તેના અનેક ઘાટધૂટ થાય છે. છતાં એરણ પોતે- એ બધાની આધાર, સાક્ષી, નિર્વિકાર જેવી ને તેવી જ રહે છે. આમ માયાથી ઉત્પન્ન થયેલ આખું જગત બ્રહ્મનીચિદ્શક્તિનું જ પરિણામ છે અને એ ચિદ્ શક્તિ હોય ત્યાં માયા પણ સાથે જ જાય છે. રંગબેરંગી કાચનું ઘર બનાવ્યું હોય તેના પર સૂર્ય તપે ત્યારે તેમાં જાત જાતના રંગો દેખાઈ તેનાં ચિત્ર વિચિત્ર રૂપે ભાસે છે. માયા પણ આવા કાચના ઘર જેવી છે.

‘હવે કહું મોહોટો પર બ્રહ્મ ભેદ જી, ...
. . . . . તે પદ જાણો સ્વસંવેદ જી’ (કડવું-૨૫).

પ્રજવલિત અગ્નિનો પ્રકાશ વધારે, ભડકાય ઘણાં. તેનું સ્વરૂપ જાજવલ્યમાન, ઝળહળતું, ભડકો થયા બાદ તે અગ્નિ વધારે વિસ્તારવાળો ભાસે છે અને તેનું સાચું રૂપ મૂળ રૂપ પણ તે જ છે. પર બ્રહ્મરૂપી અગ્નિ પણ આવો જ છે તે પ્રત્યેક દેહમાં, લાકડામાં અને પથ્થરમાં જેમ આરંભથી જ અગ્નિ છે તેમ, સમાયો છે અને દેહની સાથે જ રહે છે. શૂન્યવાદીઓનો વાદ ખોટે માર્ગે દોરી જનારો છે તે ધૂંધવાતા અગ્નિ જેવો ધુમાડાના ગોટેગોટાથી વીટળાયેલો દુઃખપ્રદ છે અને તે અનાદિ કાળથી ચાલ્યો જાય છે. તે નથી લાકડું ને નથી પ્રકાશપૂર્ણ અગ્નિ લાકડું કહેવા જેવી તેની સ્થિતિ નથી તેમ અગ્નિની માફક તે પ્રકાશતો નથી અને માત્ર અંધકારને વધારે છે.

પ્રત્યેક પદાર્થ જો એક જ ક્ષણનું અસ્તત્વભોગવી અન્ય ક્ષણે નાશ પામતો હોય તો જે નાશ પામેલ વસ્તુ છે તેનો તેની પછીની વસ્તુ સાથે સંબંધ કેવી રીતે થઈ શકે? જેમ સૂતર કોઈપણ રીતે નાશ પામે તો પછી તેમાંથી કાપડ બની શકે નહીં.

‘સંત-સંગ કીજે વળી વળી જન જી. . . . .
. . . . . માયા રૂ . . . . . હરિ શું ટળે
ભિન્નાભિન્ન જી’ (કડવું- ૩૩).

માણસ જો ફરી ફરીને સંત સમાગમ કરે તો દિવસે દિવસે એ અધ્યાત્મ માર્ગમાં આગળ વધે છે, માયા ઉપરથી એનું મન ઉતરી જાય છે અને સરવાળે ભેદ દૃષ્ટિનો નાશ થતાં જ તે જાતે જ હરિરૂપ બની જાય છે. સંતસંગનો મહિમા મોટો છે. સંતોને સેવતાં ભેદ બુદ્ધિ ટળે છે, સત્ય મળે છે અને દેહાધ્યાય દૂર થઈ માનવી ચૈતન્ય સાગરમાં ભળી જાય છે. સંતજનનું જીવન સંસારમાં શોભારૂપ છે જેને સંત સાથે પ્રીતિ થાય તેને બધું સુખદાયક બને છે. સંતો- મુમુક્ષુને પોતા સરખો જ્ઞાની જ કરી મૂકે છે. વરસાદ વરસતી વખતે ભેદ કે પક્ષપાત ન કરતાં સહુને સરખાં જ સીંચે છે અને તેથી અઢારે ભાર-બધી જ જાતની વનસ્પતિ ફળે છે તેવી રીતે સંત સંગતિથી પણ માણસ હરિરૂપ જ બની જાય છે.

જવાસો નામનું ઘાસ જો વર્ષાઋતુમાં જ સુકાઈ જતું હોય તો એમાં વરસાદનો શો વાંક? વરસાદ તો એને ઘણું ય પાણી પાય છે પણ જવાસો તે લેશમાત્ર પી શકતો જ નથી એનું શું? જે અસત્યુરુષો સંતસંગતિ કરે છે.

‘પૂરણ બ્રહ્મ પૂરી રસો છે. . . . .
. . . . . નથી વિચાર અવિચાર’ (કડવું-૩૮).

બ્રહ્માંડમાં તો ઉદય- અસ્ત છે, સૂર્ય વડે દિન-રાત છે. કાળ માપવા એ દિવસ અને રાતનો ઉપયોગ થાય છે અને એમાં જાતજાતના ઉત્પત્તિનાશ છે. બ્રહ્માંડમાં સ્થૂલ ભોગોની વાત છે. ચૌદ લોકનો એમાં સ્વીકાર છે, પણ જે અનિર્વચનીય છે તેને વાણી પહોંચી શક્તિ નથી અને તેમાં સંસાર પ્રવાહ એટલે જન્મ-મરણનું ચક્ર નથી. પરમાત્મા તો સદા સર્વદા સ્વતંત્ર છે, નિરાળો છે, હંમેશ એકરૂપ જ છે. એને ઉત્પત્તિ- લય કે વધઘટ કાંઈ નથી; એ સ્વયં સંપૂર્ણ છે.

જ્ઞાનદશા પ્રાપ્ત થતાં- બ્રહ્મનું સાચું સ્વરૂપ સમજાતાં પ્રત્યેક સ્થળે હરિની જ પ્રતીતિ થાય છે. જગત પ્રપંચનું દેખાવું એતો મિથ્યા મૃગજાળ- ઝાંઝવા જેવું છે.

‘અખેગીતા’ માં માયાના બંધનમાં ફસાયેલા જીવોને મુક્તિ મળે, તેઓ પિંડમાંથીબ્રહ્માંડની સ્થિતિ પામે,જીવમાંથી શિવ અને આત્માથી મહાત્મા બને તે લક્ષ્ય સમાયેલું છે. અખો માયાને મોટી નટી કહે છે. બ્રહ્મનેપામવાનો પથ દર્શાવનારગુરૂની સ્તુતિ કરી અખોબ્રહ્મનું સ્વરૂપ, તેને પામવાનો માર્ગ, જીવ- ઐક્ય માયાનો ખેલ,જીવનમુક્ત સ્થિતિ,બ્રહ્મનીઉત્પત્તિ, શૂન્યવાદ,ષટ્સ્પર્શન પરિચય, સદગુરૂ સંગનો મહિમા,પરબ્રહ્મને પામ્યાનો આનંદ એ વેદાંત વિષયોને સુરેખ રીતે નિરૂપે છે. આમ અંતે બ્રહ્માનુભૂતિબ્રહ્માનંદનું ગાન કરતો જોવા મળે છે.

- - - - -

“ઔદ્યોગિક એકમોનું સામાજિક ઉત્તરદાયિત્વ અને તે અંગે લોકોના અભિપ્રાયો”

8

ડો. જીજ્ઞેષ બી. તાળા,
એમ.એસ.ડબલ્યુ, પીએચ.ડી
આસી. પ્રોફેસર
સમાજકાર્ય વિભાગ, કચ્છ યુનિ.
ભુજ

ટૂંક સાર

વર્તમાન સમયમાં સમગ્ર વિશ્વનું ચિત્ર સંપૂર્ણપણે બદલાતું જાય છે. સામાજિક જવાબદારીએ ખુબ જ વિશાળ અર્થમાં પ્રયોજવામાં આવતો શબ્દ છે. તેમાં પણ ઉદ્યોગોની સામાજિક જવાબદારીએ જ્યારે ઉદ્યોગો સ્થાપાય છે ત્યારે જ તે પોતાના સમાજ માટે અદા કરતા હોય છે. આ જવાબદારી પહેલાના સમયમાં વિશ્વમાં અને ખાસ કરીને ભારતમાં જોવા મળતી પણ તેનો અર્થ જુદો હતો. તેઓ માનતા કે સમાજની સેવા કરીએ છીએ અને ભારતમાં તે ગુજરાતમાં તો સમુદાયની સેવા માટે પહેલા પણ લોકોને ઉદ્યોગો દ્વારા જવાબદારી પુરી પાડવામાં આવતી હતી.

અહીં સંશોધકે એક સર્વે હાથ ધરીને કચ્છ જિલ્લામાં કાર્યરત GMDC કંપનીની સામાજિક જવાબદારી જાણવાનો પ્રયાસ કરેલ છે. જેના પરીણામો આપણે પૂર્ણ પેપરમાં જાઈશું.

પૂર્ણ પેપર

વર્તમાન સમયમાં સમગ્ર વિશ્વનું ચિત્ર સંપૂર્ણપણે બદલાતું જાય છે. તેમાં ઘણા પરિબલો ભાગ ભજવે છે. જેવા કે શિક્ષણનો વધતો જતો વ્યાપ, વિજ્ઞાન અને ટેકનોલોજી નવી શોધખોળો, લોકોમાં જાગૃતિ અને જીજ્ઞાસાવૃત્તિને લીધે સમગ્ર વર્તમાન વિશ્વ પરંપરાગત ધંધા છોડી ઉદ્યોગમય બન્યું છે. જેનાથી ઉદ્યોગ ક્ષેત્રે પણ નવા નવા સુધારા થતાં આવ્યા છે. જેમાં ગ્રામિણક્ષેત્રની અવગણના કરવામાં આવતી હતી અને માત્ર શહેરી વિસ્તારો પુરતી જ મર્યાદિત કામગીરી બજાવતા અભિગમો સંપૂર્ણ બદલવા પામ્યો છે. ટૂંકમાં ધંધાકીય ક્ષેત્રે નવું સ્વરૂપ જોવા મળે છે. અને તે સાથે ગ્રામિણ વિસ્તારના લોકોની આવકમાં પણ આયોજનકાળ દરમ્યાન વધારો થતાં હવે નવી ક્ષિતિજો ખુલવા માંડી છે. તેને પહોંચી વળવા ધંધાકીય એકમોએ પણ હવે પોતાની કરવટ બદલી છે.

► ઉદ્યોગોની સામાજિક જવાબદારી

સામાજિક જવાબદારીએ ખુબ જ વિશાળ અર્થમાં પ્રયોજવામાં આવેલ છે. તેમાં પણ ઉદ્યોગોની સામાજિક જવાબદારીએ જ્યારે ઉદ્યોગો સ્થાપાય છે ત્યારે જ તે પોતાના સમાજ માટે અદા કરતા હોય છે. આ જવાબદારી પહેલાના સમયમાં વિશ્વમાં અને ખાસ કરીને ભારતમાં જોવા મળતી પણ તેનો અર્થ જુદો હતો. તેઓ માનતા કે સમાજની સેવા કરીએ છીએ અને ભારતમાં તે ગુજરાતમાં તો સમુદાયની સેવા માટે પહેલા પણ લોકોને ઉદ્યોગો દ્વારા જવાબદારી પુરી પાડવામાં આવતી હતી. પણ આજે તેનો અર્થ બદલાતો જોવા મળે છે.

વર્તમાન સમયમાં ઉદ્યોગપતિઓ દ્વારા પોતાના ઉદ્યોગમાં નફાની સાથે સાથે તે વિસ્તારને સમુદાયને સલામતી અને રક્ષણ મળે તેવા પ્રયાસો દ્વારા કંપનીઓએ ઉદ્યોગોનું સામાજિક ઉત્તરદાયિત્વ પુરું પાડવું તે ખુબ જ જરૂરી ગણાવી શકાય છે.

૩. C.S.R. એટલે શું ?

"Corporate Social Responsibility (C.S.R.) is the continuing commitment by business to be have ethically and contribute to economic development while improving the quality of life of the work force and their families as well as of the local community and society at large"

"કોર્પોરેટ સોશયલ રીસપોન્સીબીલીટીએ ઉદ્યોગો તરફથી નૈતિક વ્યવહાર સમાજ તથા કંપનીના કર્મચારીઓ અને કર્મચારીઓના પરીવારના જીવનની ગુણવત્તા સુધારવા માટે સાતત્ય પુર્ણ પ્રતિબદ્ધતા છે."

ઉદ્યોગોની સામાજિક જવાબદારી બને છે કે પોતે જે ભૌગોલિક વિસ્તારમાં પોતાના ઉદ્યોગો સ્થાપે છે તે દરેક ઉદ્યોગો સમાજમાંથી અસંખ્ય કુદરતી તથા માનવ સર્જીત સંશોધનો મેળવે છે. આ ઉદ્યોગો મેળવેલા સંશોધનના બદલામાં ઉદ્યોગો સમાજને સમુદાય ને

કંઈક ચુકવે છે. એટલે કે ઉદ્યોગોને સામાજિક જવાબદારી સોંપે છે. આમ સમુદાયના લોકો માટે પોતાના ઉદ્યોગો દ્વારા આ જવાબદારીના રૂપમાં જે પણ પ્રવૃત્તિ થાય છે. તે સામાજિક જવાબદારી તરીકે ઓળખાય છે.

► C.S.R. શા માટે કરવામાં આવે છે ?

ઉદ્યોગોએ C.S.R. શા માટે કરવામાં આવે છે તેમાં જુદા-જુદા C.S.R. ના પ્રણેતાઓ તેમના મતો દર્શાવે છે. ઘણા શેરધારકો કે માલિકોનો સવાલ છે કે તેઓ સારા વળતરની અપેક્ષા રાખે છે. પરંતુ શેરધારકોએ કંપનીમાં રોકાણ કરવાનું પસંદ કરશે. જે કંપની સાથે C.S.R. કરતી હોય તેમાં પોતાનું રોકાણ કરે છે તે ઉપરાંત ગ્રાહકો ચીજવસ્તુઓ એવા નીગમો પાસેથી ખરીદશે જેમણે C.S.R. કર્યું હોય. આમાં ઘણા સક્રિય જુથો કામ કરે છે. પીપલ ફોર એથીક્સ ટ્રીટમેન્ટ ઓફ એનીમલ્સ (P.E.T.A.) એક એવું સક્રિય જુથ છે કે આપણે એવા નીગમો પાસેથી ખરીદી કરવી ન જોઈએ જે પોતાની જવાબદારી બરોબર નિભાવતી નથી એમ માને છે.

C.S.R. ના પ્રણેતાઓ C.S.R. પ્રવૃત્તિ માટે ચાર કારણો દર્શાવે છે.

● નૈતિક જવાબદારી

દરેક કંપનીના ઔદ્યોગિક માને છે કે તેઓ યોગ્ય પ્રક્રિયા હાથધરવી દરેક કંપનીની નૈતિક ફરજ છે. આમ પોતાની નૈતિક ફરજના સ્વરૂપના C.S.R. પ્રણેતા પોતાની આવી નૈતિક જવાબદારી પોતાના ઉદ્યોગોની સામાજિક જવાબદારી રૂપે પુરી પાડે છે.

● સાતત્યપૂર્ણ વિકાસ

વિશ્વ બિઝનેસ કાઉન્સેલ ફોરના જણાવ્યા મુજબ ભાવિ પેઢીના જરૂરીયાત અને યોગ્યતાઓ સાથે બાંધછોડ કર્યા વગર વર્તમાન જરૂરીયાતો પુર્ણ કરવી જોઈએ.

દરેક કંપની ઉદ્યોગોમાં પોતાનું આર્થિક વિકાસ દિનપ્રતિદિન વધે તે વિચાર દ્વારા ચાલતી હોય છે. તેથી તે વિકાસને અવરોધક પરિબળો દુર કરવા વિકાસ કરવા માટે તે સમુદાય કે વિસ્તારના લોકો તે જરૂરીયાત પુર્ણ કરીને તેમની આ પ્રવૃત્તિ દ્વારા વિકાસ કરતી થાય છે. તેમ માને છે.

● લાયસન્સ મેળવવા માટે કારગર ઉપાય તરીકે

દરેક ઉદ્યોગો ઉદ્યોગ સ્થાપવા માટે ઉદ્યોગના પ્રકાર મુજબ લાયસન્સ મેળવવાના હોય છે. આ લાયસન્સ મેળવતી વખતે સમાજ માટે તેઓ શું કરવા માંગે છે. તે જણાવવું જરૂરી બનતું હોય છે.

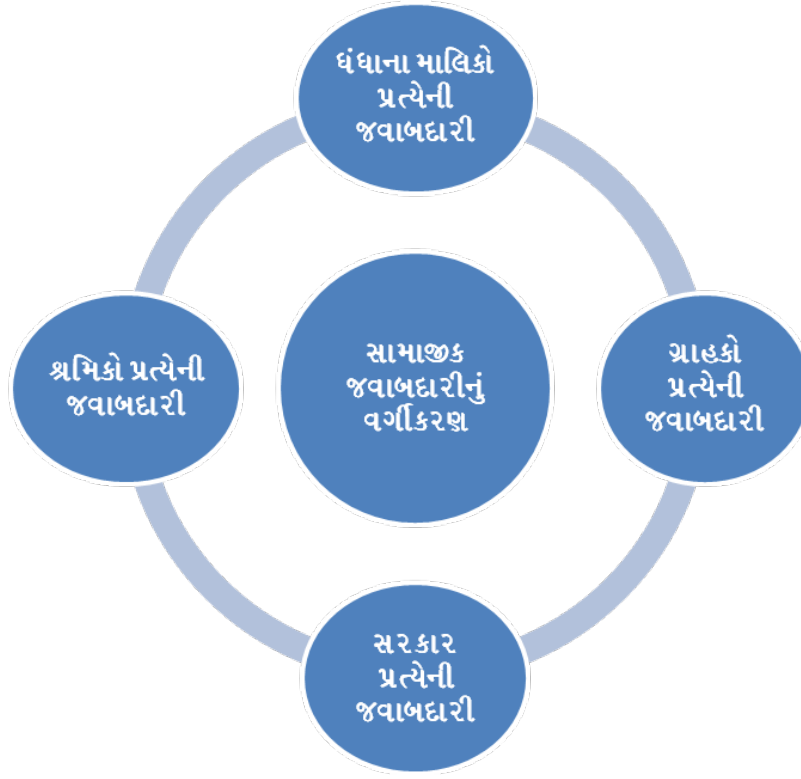
આ ઉદ્યોગો પોતાના આ લાયસન્સ મેળવવા માટે ઉદ્યોગોની સામાજિક ફરજ નિભાવે છે. તેનાથી તેઓ સમાજને કે સમુદાયની જરૂરીયાત પુર્ણ કરી શકે છે અને એક ઉપાય તરીકે ઉદ્યોગો પોતાના ઉદ્યોગની સ્થાપના માટે લાયસન્સ પ્રાપ્ત કરે છે. તેમ માનવામાં આવે છે.

● પ્રતિષ્ઠા

C.S.R. વડે કંપનીની ઈમેજમાં સુધારો થાય છે. તથા બજારમાં તેમની પ્રોડક્ટને ફાયદો થતા આખરે કંપનીને આર્થિક લાભ થાય છે. તે માટે લાભ અને પ્રતિષ્ઠા માટે C.S.R. પ્રવૃત્તિ હાથ ધરવામાં આવે છે. આમ લોકોને આ પ્રવૃત્તિ દ્વારા પોતાની આગવી પ્રતિષ્ઠા ઉભી કરવા માટે આ પ્રવૃત્તિ કરવામાં આવે છે.

આ ઉપરાંત પણ ઉદ્યોગો સમાજમાંથી સંશોધનો મેળવે છે. તેના બદલામાં પણ આ સંશોધનો રૂપે તે સમાજને C.S.R. પ્રવૃત્તિ વડે કંઈક ચુકવે છે. C.S.R. વડે કંપની અને સમાજ વચ્ચે સારા સંબંધો વિકસે છે. જે બન્નેને માટે ફાયદાકારક નિવડે છે. તેમજ પર્યાવરણ સંતુલન નકામાં કચરાનું યોગ્ય વ્યવસ્થાપન પાણી શુદ્ધીકરણ વગેરે જેવી C.S.R. પ્રવૃત્તિઓ વડે સમાજના અલ્પ સંશોધનોનો કાર્યક્ષમ ઉપયોગ થાય છે. C.S.R. પ્રવૃત્તિ વડે સરકારની દબલગીરી બચાવી શકે છે. ઉદ્યોગો દ્વારા C.S.R. પ્રવૃત્તિથી સરકારી તંત્ર પણ તેને કોઈ જાતનું વિક્ષેપરૂપ ન થાય તેમ માનીને પણ આજે વર્તમાન સમયમાં કંપનીઓ પોતાની C.S.R. પ્રવૃત્તિમાં ખુબ જ વધારો કરીને આવી નાની મોટી દબલથી દુર રહે છે. જેથી આર્થિક વિકાસમાં આવા પરિબળો અવરોધરૂપ ન બને તેની કાળજી માટે પણ કંપની આ પ્રવૃત્તિ હાથ ધરવામાં આવે છે

► સામાજિક જવાબદારીનું વર્ગીકરણ

➤ C.S.R.માં કેવા પ્રકારની પ્રવૃત્તિ કરવામાં આવે છે

ઉદ્યોગો સામાજિક જવાબદારી સ્વરૂપે C.S.R. પ્રવૃત્તિ અંતર્ગત પર્યાવરણ, આરોગ્ય, શિક્ષણ, આજીવિકા, પછાત સમુદાયનો વિકાસ, ગ્રામીણ ક્ષેત્રોનો વિકાસ, રોજગારલક્ષી તાલીમ વગેરે જેવી પ્રવૃત્તિ દ્વારા પોતાની સામાજિક જવાબદારી અદા કરે છે.

● પર્યાવરણ ક્ષેત્રે

ઉદ્યોગો વર્તમાન સમયમાં પર્યાવરણ ક્ષેત્રે ખુબ જ C.S.R. પ્રવૃત્તિ કરે છે. કારણ કે કોઈપણ ઉદ્યોગ જે તે ભૌગોલિક વિસ્તારમાં પાણી, જમીન, વાતાવરણને પ્રદુષિત કરે છે. તો તેના બદલામાં પર્યાવરણનું પ્રદુષણ ઓછું કરવાના પ્રયાસો કરે છે. પછી પ્રવાહી કચરાનું શુદ્ધીકરણ કરીને આ સિવાય ગાર્ડનો અને શહેરોની અંદર સર્કલો ઉભો કરીને પણ કંપનીઓ પોતાની આ C.S.R. પ્રવૃત્તિ કરતી જોવા મળે છે., હાલમાં સૌથી વધુ કંપનીઓ આ પ્રકારે પર્યાવરણમાં ખુબ જ સામાજિક પ્રવૃત્તિ હાથ ધરે છે.

● શિક્ષણ ક્ષેત્રે

ઉદ્યોગો માને છે કે સામાજિક પ્રવૃત્તિના સ્વરૂપે બાળકોને તેના સમુદાયને યોગ્ય શિક્ષણથી જ વિકાસ થશે તેથી બાળકોને નાનપણથી જ શિક્ષણ માટે પુસ્તકો, ગણવેશ જરૂરી શિષ્યવૃત્તિ વગેરે આપીને સમુદાયના બાળકો યોગ્ય શિક્ષણ મેળવે તેવા પ્રયત્નો કરીને પણ શિક્ષણમાં સામાજિક જવાબદારી નિભાવે છે. આ સિવાય પણ બાળકોને શિક્ષણ વિષયક કૌશલ્ય વિકાસ થાય તેવી રમતો દ્વારા પ્રોત્સાહન વિકાસ થાય તેવી રમતો પણ શૈક્ષણિક પ્રવૃત્તિ સામાજિક જવાબદારી તરીકે અદા કરે છે.

● આરોગ્ય ક્ષેત્ર

ઉદ્યોગો માને છે કે કોઈપણ માનવીનું સારૂ આરોગ્ય એ પાયાની બાબત છે. આથી કંપનીઓ સમુદાય માટે રોગ નિદાન કેમ્પનું આયોજન કરીને તેમજ વિવિધ સ્થળોએ હોસ્પિટલો ઉભી કરીને પણ આરોગ્યની તપાસણી કરાવીને પણ વર્તમાન સમયમાં ઘણી

કંપનીઓ પોતાની આ પ્રવૃત્તિ વળે આરોગ્યના કેમ્પોનું આયોજન કરે છે. આમ આવી આરોગ્ય પ્રવૃત્તિ દ્વારા પણ ઉદ્યોગોની સામાજિક જવાબદારી પુરી પાડે છે.

●આજીવિકા ક્ષેત્ર

કંપનીઓ આજે પોતાની કંપનીમાં રોજગારી માટે સ્થાનિક લોકોને જ પોતાના એકમમાં કામ આપીને પણ પોતાની જવાબદારી આવા લોકોને યોગ્ય પ્રમાણમાં રોજગારી પ્રાપ્ત થાય તેવા પ્રયાસો કંપનીમાં કર્મચારીઓ દ્વારા સમુદાયમાં સામાજિક જવાબદારી અદા કરે છે.

●આવાસ ક્ષેત્ર

માનવીની પાયાની જરૂરીયાતો અન્ન, વસ્ત્ર અને આવાસ આ આવાસો બાંધીને પણ પછાત સમુદાયનો વિકાસ કરવામાં પણ આજે ઘણી કંપનીઓ પોતાના સામાજિક નૈતિક ફરજના સ્વરૂપે લોકો કે સમુદાયને આવાસો ઉભા કરીને પણ પોતાની યોગ્ય રોજગારી અને યોગ્ય આવાસ ઉભા કરીને સામાજિક જવાબદારી અદા કરે છે.

●ગ્રામીણ વિકાસ ક્ષેત્રે

ઉદ્યોગો મોટાભાગે શહેરથી દુર હોવાથી ગામડાની નજીક જોવા મળે છે. તેથી આ સમુદાયને યોગ્ય રીતે વિકાસ થાય તે માટે C.S.R.પ્રવૃત્તિ તરીકે ચેકડેમ, તળાવો ઉડા કરીને, ગામમાં ગટરો અને પિવાના પાણીના ટાંકા બનાવીને પણ અંતરીયાળ વિસ્તારના ગામોનો વિકાસ કરીને પણ સામાજિક જવાબદારી નિભાવે છે.

●અન્ય પ્રવૃત્તિઓ

ઉપરોક્ત પ્રવૃત્તિ સિવાય પણ વાહન વ્યવહાર તેમજ કૃષિ ક્ષેત્રે નવા નવા બિયારણો અને સાધનો આપીને પણ ઉદ્યોગો પોતાની સામાજિક જવાબદારી નિભાવે છે. આમ આજે આ વિવિધ પ્રવૃત્તિ દ્વારા C.S.R.પ્રવૃત્તિમાં સાંકળીને ઉદ્યોગો પોતાની નૈતિક ફરજ અદા કરે છે.

આમ અહીં સંશોધકે એક સર્વે હાથ ધરીને કચ્છ જીલ્લામાં કાર્યરત GMDC કંપનીની સામાજિક જવાબદારી જાણવાનો પ્રયાસ કરેલ છે, જે થકી નીચે પ્રમાણે બાબતો જાણવા મળેલ છે.

➤ GMDC નો પરિચય :

ગુજરાત રાજ્યાના કચ્છ જિલ્લામાં પશ્ચિમ દિશામાં લખપત તાલુકામાં પાન્દ્રો, ફુલરા અને ખાણોટ ગામના વિસ્તારમાં લિગ્નાઈટનો જથ્થો આવેલો છે. આ જથ્થાનું સંશોધન ગુજરાત રાજ્યના ભુસ્તરવિજ્ઞાન અને ખાણ વિભાગ દ્વારા સને ૧૯૬૫-૬૬ દરમ્યાન થયેલ છે. આ લિગ્નાઈટનો રંગ ભૂખરો અને તેનો ઉપયોગ બળતણ તરીકે અલગ અલગ પ્રકારે ઉદ્યોગોમાં થાય છે. લખપત તાલુકો પોતાની આગવી સંસ્કૃતિ ધરાવતો વિશિષ્ટ પ્રદેશ છે. તેની સરહદ પાકિસ્તાનને અડીને આવેલી હોવાથી આંતરરાષ્ટ્રીય રીતે ઘણું જ મહત્વ છે. લખપત તાલુકાનો કુલ વિસ્તાર ૧૮૪૫ ચો. કિમી જેટલો છે. લખપત તાલુકામાં લિગ્નાઈટ આધારીત એક GMDC નો ૨૫૦ મેગાવોટનો પાવર પ્લાન્ટ અને બીજો કચ્છ થર્મલ પાવર પ્લાન્ટ ૨૩૦ મેગાવોટના વીજ મથકો સ્થાપીત થયેલ હોય તેને કાર્યરત રાખવા માટે માનનિય મંત્રીશ્રી સૌરભભાઈ પટેલ (ઉર્જા અને ખનીજ) મંત્રી શ્રી એ ગુજરાત તેમજ ગુજરાત બહારનું કન્ઝર્વેશન ટ્રક લોડીંગ બંધ કરવા તા :૧૯/૫/૦૮ ના ઘોષીત કરતાં ફક્ત પાવર પ્લાન્ટ માટે જ બળતણ તરીકે રીઝર્વ રાખવામાં આવેલ છે.

➤ GMDC દ્વારા આજુ બાજુના ગામડાઓમાં થતી CSRની કામગીરી:

●માઈન્સ વિસ્તારના ૨૦ કી.મી.ના વિસ્તારમાં આવતા ગામડાઓમાં હરતુ ફરતું દવાખાના ધ્વારા વિનામૂલ્યે તબીબી સારવાર અને દવાઓ આપવામાં આવે છે જેનો માસીક ખર્ચ આશરે ૧.૫૦ લાખ જેટલો થાય છે.

●માઈન્સ વિસ્તારના આજુબાજુના એરીયામાં આવતા ગામડાઓની જરૂરીયાત મુજબ ટેન્કર ધ્વારા પીવાના પાણીની વિનામૂલ્યે સુવિધા પુરી પાડવામાં આવે છે જેનો માસીક ખર્ચ આશરે ૨.૫૦ લાખ જેટલો થાય છે. નીચે મુજબના ગામડાઓને દરરોજ પાણી આપવામાં આવે છે

૧. પાન્દ્રો – ૧ લાખ લીટર દરરોજ

૨. ફુલરા – ૮૦૦૦ લીટર દરરોજ

૩. ખાણોટ – ૨૫૦૦૦ લીટર દરરોજ

- વર્માનગર વસાહત ખાતે આવેલ શ્યામજી કૃષ્ણ વર્મા વિદ્યાલય જી.એમ.ડી.સી. સંચાલીત શાળામાં જી.એમ.ડી.સી. તથા જી.ઈ.બી.ના કર્મચારીઓના બાળકોની સાથે આજુ બાજુના ગામડાઓને પણ સુંદર શાળામાં મફત શિક્ષણ આપવામાં આવે છે. આમ જી.એમ.ડી.સી. તથા આજુબાજુના ગામડાના કુલ ૧૮૦૦ બાળકોને મફત શિક્ષણ આપવામાં આવે છે. આજુબાજુના ગામના બાળકોને સ્કુલમાં આવવા-જવા માટે સ્કુલ બસની મફત સુવિધા પુરી પાડવામાં આવે છે.
- ભુકંપ બાદ ગામડાઓનું પુનઃવર્સન કરેલ છે જેનો ખર્ચ આશરે રૂ. ૭૫ કરોડ થયેલ.
- આજુબાજુના વિસ્તારના જરૂરિયાત મુજબ કોમ્યુનિટી હોલ, ચેકડેમ, તળાવ, બસ સ્ટેન્ડ, રોડ રીપેરીંગ વગેરે કામગીરી કરેલ છે જેનો છેલ્લા ૧૦ વર્ષનો ખર્ચ આશરે ૧૦ કરોડ થયેલ છે.
- પાન્થ્રો ગામ ખાતે નવી શાળાનું બાંધકામ રૂ. ૩૨ લાખના ખર્ચે કરવામાં આવેલ છે તેમજ ફુલરા ગામની શાળામાં લાઈટ, પંખા, કોમ્પ્યુટર તથા બાલ ક્રિડાગણના સાધનો વગેરે જેવી માળખાગત સુવિધા આપવામાં આવેલ છે.
- ફુલરા ગામ ખાતે ચેકડેમ બનાવવાનું કામ રૂ. ૧૮.૭૫ લાખના ખર્ચે પૂર્ણ થયેલ છે.
- ખીરસરા ગામમાં પણ માળખાગત સુવિધા પુરી પાડેલ છે.
- નારાયણ સરોવર તીર્થધામ ખાતે જી.એમ.ડી.સી.એ જરૂરિયાતને આધિન વિવિધ સ્વરૂપે મદદ કરેલ છે.
- લખપત તાલુકાની ૫૦ છોકરીઓને એન્જીન્યરીંગના શિક્ષણ માટે રૂ. ૧૨.૫૦ લાખ ફી સ્વરૂપે આપી શિક્ષણ આપવાનું કાર્ય કરેલ છે.

➤ ૫૦ ઉતરદાતાઓ પસેથી એકત્રીત કરેલી માહિતીની ફળશ્રુતિ.

- ઉતરદાતાઓની સામાન્ય માહિતી જોઈએ તો મોટાભાગના ઉતરદાતાઓ ૩૦ થી ૪૦ વર્ષ વચ્ચેની વયજુથના છે. તેઓ વિભક્ત કુટુંબમાં વસવાટ કરે છે. તેઓ જનરલ જ્ઞાતિમાં આવે છે. તેઓનો વ્યવસાય ખેતી છે ઉતરતાં મોટાભાગના ઉતરદાતા નિરક્ષર છે.
- ઉતરદાતાઓના મતે કંપની પ્રદુષણ ફેલાવે છે તેમાં મોટાભાગના ઉતરદાતાઓના મતે પાણી પ્રદુષણ અને જંગલ સંપત્તિનો નાશ થાય છે અને તમામ ઉતરદાતાઓ માને છે કે ઉદ્યોગ પર સામાજિક ઉતરદાયિત્વ હોય છે. અને તે સામાજિક ઉતરદાયિત્વ નિભાવવા માટે ફરજ પાડે તેવો કાયદો બનાવવો જોઈએ. તેમજ કંપની સ્થાનિક જમીન અને પાણીનો ઉપયોગ કરે છે તે માટેકંપનીએ સામાજિક વિકાસ માટે નાણા ફાળવવા જોઈએ.
- મોટાભાગના ઉતરદાતાઓ એમ માને છે કે માળખાગત ભૌતિક સુવિધાઓ ઉભી કરી છે. જે આર્થિક વિકાસ પર ભાર મુકે છે. દા.ત. શિક્ષણ માટે શાળાનું બાંધકામ ડ્રીપ એરીગેશન, તળાવ વગેરે.
- માનવ વિકાસ માટે આરોગ્યનું માળખું ઉભું કરવામાં આવ્યું છે. પરંતુ રસીકરણ, આરોગ્ય રક્ષણ માટે સેનિટેશન વગેરે તરફ ધ્યાન આપવું જોઈએ.
- શાળામાં શિક્ષણની જાગૃતતા માટેના પ્રયત્ન સિમિત છે.
- માનવીની જીવન જરૂરીયાતની વસ્તુ પાણી તળાવ અને પાણીનાં ટાંકાની વ્યવસ્થા ઉભી કરવામાં આવી છે.
- રોજગારી માટેનું મુખ્ય સાધન એટલે કે કૃષિમાં તેના વિકાસ માટે ચેકડેમ બનાવ્યા અને ડ્રિપએરીગેશનમાં ખેડુતોને ૮૦% સબસીડી આપવામાં આવે છે.
- પર્યાવરણ જાળવણી પ્રત્યેના કાર્યક્રમોનો અભાવ છે.
- સ્પર્ધાત્મક કક્ષાએ રોજગારલક્ષી પ્રવૃત્તિઓ અંગે તાલીમ આપવામાં આવે છે. તેમાં કંપની લોકોને અન્ય જગ્યાએ સ્વરોજગારી પ્રાપ્ત થઈ શકે તેવી તાલીમ આપે છે. તેમાં કંપની ભરણગુંથણ અંગેની તાલીમ આપે છે.
- કંપની તરફથી મહિલાના વિકાસ માટે વિશેષ કાર્યક્રમ હાથ ધરવામાં આવે છે. તેમાં કંપની મહિલાને ભરત ગુંથણની તાલીમ આપે છે અને સ્ટાઈફંડ આપે છે. જેથી મહિલા સ્વરોજગારી પ્રાપ્ત કરી શકે અને આર્થિક સધ્ધરતા આવતા કુટુંબમાં સ્ત્રીનું સ્થાન ઉચ્ચ આવે અને તેની સાથોસાથ મહિલા સશક્તિકરણ પણ થઈ શકે છે.
- કંપની પાસેથી ઉતરદાતાઓ કંપનીમાં રોજગારી, ગામમાં દવાખાનું, સિંચાઈ વ્યવસ્થા, ગામમાં શિક્ષણની સુવિધા વગેરે પ્રકારની મદદ ઇચ્છે છે.
- આ કંપની દ્વારા કરવામાં આવતી CSR પ્રવૃત્તિથી મોટાભાગના ઉતરદાતાઓ સંતુષ્ટ નથી.
- આ કંપની મોટાભાગના ઉતરદાતાઓના ગામની જમીનમાં આવેલ છે.

સંદર્ભ સૂચિ

૧. GMDC વાર્ષિક અહેવાલ-૨૦૧૬/૧૭

૨. વિકાસ વાટીકા, કચ્છ જિલ્લાની ૫ વર્ષની વિકાસ યાત્રા, કલેક્ટરશ્રી, કચ્છ

૩. ૬૦ વર્ષના સંભારણા કચ્છ મિત્ર હિરક જયંતિ વિશાખાંક જુલાઈ-૨૦૦૮

૪. વેબસાઈટ :

www.csr.com

व्याकरणस्य वेदमूलकत्वम् ।

डॉ. पुनित वी. शीलु

अध्यापकः

श्रीसूर्यपुरसंस्कृतमहाविद्यालयः

“ब्रह्मैवेदं सर्वम्^१”, आत्मैवेदं सर्वम्^२ सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयम्^३” इत्यादिभिः श्रुतिभिः जगत्कारणस्य सत्यत्वं, ब्रह्मत्वम्, आत्मत्वं च यथा प्रतिपाद्यते, तथा “ओमिति ब्रह्म^४, वागेवार्थं पर्यति^५, वागेवार्थं ब्रवीति^६, वागेवार्थं निहितं सन्तनोति^७” वाच्येव विश्वं बहुरूपं निबद्धं तदेतदेकं प्रविभज्योपभुङ्क्ते^८” इत्यादिश्रुतिभिः शब्दतत्त्वाख्यं ब्रह्म एव बगत्कारणमिति पुराविदः समीहन्ते। एतेन उत्पत्तिविनाशरहितं प्रागभावप्रध्वंसाभावप्रध्वंसाभावप्रतियोगिदर्शान्तरप्रतिष्ठितं ब्रह्म शब्दतत्त्वमिति प्रतिज्ञायते। सर्वेषां च रूपादिपदार्थानां, शब्दानुगतत्वेन शब्द एवं सर्वप्रकृतिः। अभिहितञ्चेदमेव भर्तृहरिणा “शब्दपूर्वेण योगेन भासन्ते प्रतिबिम्बवत्^९” अनुविद्धिमिव ज्ञानं सर्वं शब्देन भासते^{१०}” “अथप्रवृत्तितत्त्वानां शब्दा^{११}” एव निबन्धनम्^{१२}” “शब्दस्य परिणामोऽयम् शब्देष्वेवाश्रिता शक्तिर्विश्वस्यास्यनिबन्धनी^{१३}” किञ्च विवर्त्तोऽयं संसारः शब्दस्यैव। तथा हि

अनादिनिधनं ब्रह्म शब्दतत्त्वं यदक्षरम्।

विवर्त्ततेऽर्थभावेन प्रक्रिया जगतो यतः॥^{१३}

वाच्यवाचकरूपस्य अस्य विश्वस्य निबन्धनी वाच्यवाचकभावात्मिका वा शक्तिः शब्देषु एव आश्रिता वर्तते। तथा हि-

शब्देष्वेवाश्रिता शक्तिर्विश्वस्याऽस्य निबन्धनी।

यन्नेत्रः प्रतिभात्माऽयं भेदरूपः प्रतीयते ॥^{१४}

इह लोको किमपि ज्ञानम् एतादृशं न विद्यते यत् शब्दानुगमादृते सम्भवेत्। अतः सर्वेषामपि ज्ञानानां मूलं शब्दाः इति निश्चयप्रचम्। अतः शब्दब्रह्मणि निष्णातः एवं परं ब्रह्म सायुज्यं प्राप्नोति इति सिद्धान्तः। तथा हि-

द्वे ब्रह्मणी वेदितव्ये शब्दब्रह्म परञ्च तत्।

शब्दब्रह्मणि निष्णातः परं ब्रह्माधिगच्छति ॥^{१५}

अतः एवम्भूतस्यास्य शब्दब्रह्मणः प्राप्तो शब्दसंस्कारकज्ञानमेव तत्त्वम् उक्तञ्च भगवता भर्तृहरिणा

तस्माद्यः शब्दसंस्कारः सा सिद्धिः परमात्मनः।

तस्य प्रवृत्तितत्त्वज्ञस्तद् ब्रह्मामृतमश्नुते ॥^{१६}

शब्दसंस्काराय व्याकरणस्य हेतुत्वेन तत्र शब्दसंस्कारकज्ञानसम्पादने साधनं व्याकरणम् इति तु सामगिकसिद्धान्तः। तेन शब्दासंस्कारानन्तरमेव साध्वसाधुशब्दानां विवेको जायते। तदेव शब्दब्रह्मणः सिध्युपायः। उक्तमपि भगवता भाष्यकारेण “एकः शब्दः सम्यग्ज्ञातः सुष्ठुप्रयुक्तः स्वर्गं लोके च कामधुग्भवति^{१७}” इति। एवमेव यदि मोक्षावाप्तिः ज्ञानस्य लक्ष्यभूता स्वीक्रियते तथा तत्र प्रमुखं द्वारं व्याकरणमेव। वस्तुतस्तु शब्दस्य व्याकरणादिहेतुकः यः संस्कारः शब्दाशब्दविवेकश्च परमात्मनः सिद्धिरूपेण समवस्थितः। व्याकरणेन एव तस्य परं ब्रह्मणः सत्यं वास्तवं च स्वरूपं च ज्ञायते, अधिगम्यते च। तथा हि-

आपः पवित्रं परमं पृथिव्यामद्भयः पवित्रं परमञ्च मन्त्राः।

तेषाञ्च सामर्ग्यजुषं पवित्रं महर्षयो व्याकरणं निराहुः ॥^{१८}

वेदरक्षकत्वेन व्याकरणम् अर्थवदिति भगवान् पतञ्जलिः “रक्षोहागमलध्वसन्चेहाः प्रयोजनमिति^{१९}” प्रतिपादयन्तस्य शब्दब्रह्मणः महिमानं स्तौति। तेन वेदपुरुषस्य षट्सु वेदाङ्गेष्वन्यतमत्वं मोक्षस्य प्रधानतममार्गः इति च प्रख्यापितमेव व्याकरणस्य इदमेव तथ्यं शब्दशास्त्रं समधिगम्य स्वाशयं प्रकाशयद्भिः भर्तृहरिपादैः प्रतिपादितं वाक्यपदीये।

संस्कृतव्याकरणशास्त्रस्य आरम्भः कदाऽभूत् ? कथमभवत्? इति विषये निश्चयेन उत्तरं दातुं न शक्यते । अस्मिन् विषये भारतीयानां पारचात्यानाञ्च मतभेदो वर्तते ।

आदिमकालादद्यतनसमयं यावद् भारते ये केऽपि विद्विसिः सञ्जाताः सन्ति वा, तेषां सर्वेषामपि मतमिदं यत् संसारे यावदपि ज्ञानं प्रावर्तत तावतः सर्वस्यापि आदिस्त्रोतोऽस्ति श्रुतिः। अत एव स्वायंभुवो मनुः सर्वज्ञानमयो हि सः इत्यकथयत् । एतेन व्याकरणशास्त्रस्यापि मूलं वेद इति निष्पन्नम् । तथा च ऋग्वेदे समाम्नायते-

चत्वारि शृङ्ग त्रयो अस्य पादा द्वे शीर्षे सप्त हस्तासो अस्य ।
त्रिधा बद्धो वृषभो रोरवीति महो देवो मर्त्यान् अविवेशा ॥^{२०}
उत्त त्वः पश्यन्न ददर्श वाचमुत त्वः शृण्वन्न शृणोत्येनाम् ।
उतो त्वस्मै तन्व विससे जायेव पत्ये उशती सुवासाः ॥^{२१}
सक्तुमिव तितउना पुनन्तो यत्र धीरा मनसा वाचमकृत ।

अत्रा सख्यायः सख्यानि जानते भद्रैर्षां लक्ष्मीर्निहिताधिवाचि ॥^{२२}

सुदेवो असि वरुण यस्य ते सप्त सिन्धवः ।
अनुक्षरन्ति काकुदं सूर्म्यं सुषिरामिवा ॥^{२३}

तथा हि- पाणिनीयव्याकरणे प्रयुक्ताः संज्ञाः गोपथब्राह्मणे^{२४} उपलभ्यन्ते । यथा "ओङ्कारं पृच्छामः ? को धातुः? किं प्रातिपादिकम्? किं नामाख्यातम्? किं लिङ्गम्? किं वचनम्? का विभक्तिः? कः प्रत्ययः? कः स्वरः? उपसर्गो निपातः? किं वैयाकरणम्? को विचारी? कतिमात्राः? कतिवर्णः?" "कत्यक्षरः? कतिपदः? कः संयोगः? किं स्थानादानूपदानानुकरणम्"^{२५} इति। मैत्रायणीयसंहिताया^{२६} व्याकरणशास्त्रे प्रसिद्धाया विभक्तिसंज्ञाया उल्लेखो लभ्यते । यथा "तस्मात् षड् विभक्तयः"^{२७} इति। ऐतरेयब्राह्मणे^{२८} वाचः सप्तविभक्तिषु विभागः अवलोक्यते। यथा "सप्तधा वै वागदत्"^{२९} इति। एभिः प्रमाणैः व्याकरणस्य वेदमूलकत्वं सिध्यत्येव। अव्ययानां विषये सुप्रसिद्धैषा कारिका सर्वप्रथमं गोपथब्राह्मणे दृश्यते

सदृशं त्रिषु लिङ्गेषु सर्वासु च विभक्तिषु ।
वषनेषु च सर्वेषु यन्न व्येति तदव्ययम् ॥^{३०}

ऋग्वेदे वाचः विभागः कृतोऽस्ति। यथा-

चत्वारि वाक्यपरिमितानि पदानि।
तानिविदुर्ब्राह्मणा ये मनीषिणाः ॥
गुहा त्रीणि निहिता नेक्यान्ति ।
तुरीयं वाचो मनुष्या वदन्ति इति॥^{३१}

छान्दोग्योपनिषदि व्याकरणगतानां स्वर-घोष-ऊष्म-विवृत- प्रभृतीना शब्दानाम् समुल्लेखः दृश्यते। लौकिकसाहित्येऽपि नैकानि प्रमाणानि व्याकरणस्य अत्यन्तप्राचीनतां दृढीकुर्वन्ति।

तथा हि-

वाल्मीकिरामायणे^{३२} मारुतेः वाक्यदृतां दृष्ट्वा श्रीरामचन्द्रः इत्थं प्रशंसति

नूनं व्याकरणं कृत्स्नमनेन बहुधा श्रुतम् ।
बहु व्याहरतानेन न किञ्चदपभाषितम् ॥^{३३}

एवं महाभारते^{३४} व्याकरणविदमुद्दिश्य वैयाकरण इति पदप्रयोगः दृश्यते । यथा-

सर्वार्थानां व्याकरणाद् वैयाकरण उच्यते ।
तन्मूलतो व्याकरणं व्याकरोतीति तत्तथा ॥^{३५}

एवञ्च विद्यमानैः प्रमाणैः त्रेतायुगस्य आरम्भे एव व्याकरणशास्त्रं ग्रन्थरूपेण सुव्यवस्थितम् इति युधिष्ठिरमीमांसकमहोदयानामभिप्रायः ।^{३६}

भगवता पतञ्जलिना स्वीये महाभाष्ये शब्दस्य विवरणावसरे कस्तर्हि शब्दः जिज्ञासामुपाद्य विस्तरेण विचार्य अन्ते स्फोट एव शब्दः इति सिद्धान्तितम्। तर्हि किं प्रयोजनं शब्दस्येति विचारे लोके शब्दोच्चारणस्य मुख्यं प्रयोजनद्वयं वर्तते। एकन्तु स्वाभिप्रायप्रकाशनम्। अत एव महाकविदण्डिनोक्तम् ।

**इदमन्धं तमः कृत्स्नं जायते भुवनत्रयम्।
यदि शब्दाह्वयं ज्योतिरासंसारं न दीप्यते ॥ ३७**

- १.मुण्डकोपनिषद् २.२.११
- २.छान्दोग्योपनिषद् ७-२५-२
- ३.छान्दोग्योपनिषद् ६-२-१
- ४.तैत्तरीयोपनिषद्, शिक्षाध्याये सप्तम्।
- ५.प्रश्नोपनिषद्-४ प्रउ.म
- ६.तारसारोपनिषत् २.१
- ७.तारसारोपनिषत् २.१
- ८.नृसिंह ६.२
- ९.ब्रह्मकाण्डम् का २०
- १०.ब्रह्मकाण्डम् का १२३
- ११.ब्रह्मकाण्डम् का १३
- १२.वाक्यपदीयम् ब्रह्मकाण्डम् १११८
- १३.वाक्यपदीयम् ब्रह्मकाण्डम् १
- १४.वाक्यपदीयम् ब्रह्मकाण्डम् ११८
- १५.मैत्रोपनिषद् ६-२२
- १६.वाक्यपदीयम् ब्रह्मकाण्डम् १३१
- १७.व्या.म.भा. पस्पशाह्निकम्
- १८.म.भा. पस्पशाह्निकम्
- १९.म.भा. पस्पशाह्निकम्
- २०.म.भा. पस्पशाह्निकम्
- २१.म.भा. पस्पशाह्निकम्
- २२.म.भा. पस्पशाह्निकम्
- २३.म.भा. पस्पशाह्निकम्
- २४.गोपथब्राह्मणम् ।
- २५.गोपथब्राह्मणम् १.२.४
- २६.मैत्रायणीसंहिता १.७.३
- २७.ऐतरेयब्राह्मणम् ७.७
- २८.ऐतरेयब्राह्मणम् ७१-७
- २९.ऐतरेयब्राह्मणम् ७.७
- ३०.गोपथब्राह्मणम्
- ३१.ऋग्वेद १-१६४-४५
- ३२.वाल्मीकिरामायणम्, किष्किन्धाकाण्डः ३.२९
- ३३.वा.रा.कि.का ३.२९
- ३४.महाभारतम् उद्योगपर्वः ४२/६०
- ३५.सं.व्या.शा. इतिहासः प्र.भा. पृ.६०

३६.ऋतन्त्रम् -१/४

३७.का.द.३-४

*Nareshbhai N Patel M.A., M.Phil. **Dr. Purvankumar H.Soni Assistant Professor Arts College-Androkha.

We find the amazingly rapid progress of psychology during the last century and this progress has taught many English writers a better understanding of the mental process of the man. The modern writers, specially the novelists, attempt to elucidate the eternal riddle, the mind the nature and the spirit of the man. We can not say that there is no psychology in the fictions of Fielding and Richardson. But we can claim that the modern novelists are more aware of the human consciousness. The novelists, like James Joyce, seem to believe in the theory of Freud that the activities of the subconscious mind show the true personality. The psychological novelists consider it important to present man's emotional experiences, the intentions and adventures of the spirit. They present the inner emotional realities of the characters.

As William James says- 'the memories and feelings exist outside the primary consciousness'. And when we discuss the psychological novels there comes one phrase. i.e. 'stream of consciousness novel'. We find its origin in the novels of Dorothy Richardson and James Joyce. They are the best exponents of this new experiment of novel writing. Among the other novelist, who makes most frequent use of this technique, is Virginia Woolf. Thus the attempt to create human consciousness in fiction is a modern attempt to analysis human nature. Human experience is never limited and complete. The novelist leaves nothing out; sensations, fancies, imaginations, intuitions, visions. And insights; and all these can be put in one phrase i.e. 'mental life'. In short we can say that the human knowledge which comes not from mental activity but from spiritual life is a concern of the novelist.

When we talk about the psychology of literature. We mean the psychological study of the writer as a type and as an individual. We have to study the creative process and the psychological laws present within the literary work and lastly the effect of the work on the reader. As far as the origin of the literary work is concerned the Greeks considered the poet 'a possessed' fellow. He is unlike other men. The unconscious out of which he speaks is felt to be at once sub-rational or super-rational.

"The artist (say Freud) is originally a man who turns from reality because he cannot come to terms with the demand for the renunciation of instinctual satisfaction as it is first made, and who then in phantasy- life allow full play to his erotic and ambitious wishes. But he finds a way of return from this world of phantasy back to reality; with his special gifts, he moulds his phantasies into anew kind of reality, and men concede them a justification as valuable reflections of actual life. Thus by a certain path he actually becomes the hero, king, creator, favourite he desired to be, without the circuitous path of creating real alterations in the outer world".

There are different views about the writers; some consider the writer as 'a neurotic', 'a day dreamer', 'a maker' or 'a romantic child who tells stories', But according to T.S.. Eliot 'the artist is more primitive as well as more civilized than his contemporaries'. Carl Jung gave a theory, which is called the Jungian theory; according to which 'extrovert' an 'introvert' subdivide the four types based up on the dominance respectively of thinking, feeling, intuition and sensation. He assigned all writers to the intuitive-introverted category. He also remarks that some writers reveal their type in their creative work while others real their anti-type.

Now we have to make the distinction between the impression i.e. the mental structure of the poet and the expression i.e. the composition of the literary work. The matter of the literary work is the hole of the poet's percipient life. The inspiration the traditional name for the unconscious factor in creation is classically associated with the muse. In the modern period inspiration plays an important role for the creation. Some writers used alcohol, opium and other drugs as the stimulation for the writing. The romantic poets Coleridge and De cluinsey made a claim that through opium a whole new world of experience was opened up for the literary treatment. But for the modern clinical Science it appears that such unusual elements, in the works of such poets, appear from the neurotic psyches not from the effect of such drugs.

As far as the place and the time of the writing a work is concerned there are individual habits. As per the spiritual disciplines of East the religions are advised to use set times and places for the prayer. For East the creation is not different from the rituals. We find some personal habits of the poets. Schiller kept a rotten apple in his work-desk. Balzac wrote dressed in the robes of a monk. Some writers require silence while others can write in the midst of the family or at the cafe. There are instances of the authors who write for the whole night and sleep for the whole day. The Romantics write in the early morning i.e. in the freshness or the childhood. Autumn and spring are the favourite seasons of the poets. Those writers who were writing under the economic compulsion do not bother about the time and place. Dr. Johnson believed that a man might write at any time. But it is true that he himself wrote under economic compulsion. Though there are many generalizations made by the psychologists but of the creative process and the time and place nothing can be said at the generalize way. We have the long distance generalizations made by psychologists concerning such topics as originality, invention, imagination, finding the common denominator between scientific, philosophical and aesthetic creation.

The writer uses 'Words' as his medium of expression. For the poet the word is not 'a sign' but 'a symbol'. The word is an object for the sound of the poem. But for the prose writer the word may be a sign. The only condition of the creation may be the association of ideas. As long as the creation of character and the invention of the story are concerned it can be either original or copied from the real people. For the original novelist like Dickens also the character types and narrative techniques are very much traditional. There are number of different views related to the relations of the characters of the literary work with the living characters, historical characters, myths and the poet himself.

All the topics, which we have discussed, related to the character, place and time, expression and the medium of the literary work, are the objects of the psychologists investigative curiosity. Lastly we may ask one question; can psychology be used to evaluate and interpret the literary work? Here we can say that the psychology can illuminate the creative process of the literary process. It has also given its attention to the various methods of composition and the habits of the authors. There has been the study of the genesis of different works. In this way we can obviously say that psychology can help us to evaluate and interpret the literary work and these two are closely associated.

Reference

Theory of Literature, Rene Wellek and Austin warren (Penguin Books) P,82.

MANAGEMENT OF SCHOOL EDUCATION

11

Presented by :

Shah Prachi Bharatkumar
V.M.Bhagat and Sonavala High-School,
NADIYAD, Dist: KHEDA.

The central issue in a quality management system ensuring the formation of a learning community within schools is the validity of teachers' involvement in the process. There is now much evidence to support the hypothesis that in those schools where teachers are actively involved in the creation and implementation of a quality management system it is possible to find more characteristics that indicate a learning organization.

Planning is an important of management in achieving the aims and objectives required of education.

Management is an art and a science. It is the process of decision making and a control over the action. Management is a social process, involves group effort, aim at achieving pre-determined goals, a distinct entity and is required at all levels of organization.

There are major concerns about the planning and management in different documents like NCFTE, RTE, Position papers of NCERT etc. The Right to Education, in chapter III on the responsibility of state, clearly mentions about having a school management committee for every school. Total quality Management in education insists on having a clear vision, mission and goals so that a proper plan can be prepared and executed. Planning, organization and management assumes significance in the context of the head for ensuring the quality of primary education and in developing the skill pertaining to teacher development. It is significant in certain aspects where private versus Government Institutions, Equity and equality, infrastructure, interventions, curricular areas, creativity and innovation, continuous and comprehensive evaluation, budget and personal growth are to be given due consideration in planning and organization.

Apart from the usual lecture method of transferring the content, demonstration, discussion, team learning, school visits, and seminars are to be organized to provide practical and on hand experience. The content should be made to learn practical in real school situations rather than lecturing.

Planning is the foundation of all management. In education it involves teachers, making curricular decisions regarding what students are to learn and instructional decisions regarding the learning experiences to be provided in the classroom.

Classroom management is the organizational function that requires teachers to perform various tasks like planning, organizing, co-ordinating, controlling, communicating, housekeeping and nurturing.

According to Stanley Vance "Management is simply the process of decision making and control over the action of human beings for the express purpose of attaining pre-determined goals."

School management is a process of leading the school towards development through not only the optimum use of the human resources, physical sources, principles and concepts that help in achieving all the objectives of the school but also the proper coordination and adjustment among all of them.

One of the most significant factors in the process of education system is classroom management. What happens in classroom is the reflection of the school education. The classroom management undoubtedly depends upon the teachers managerial skills.

The teachers are to be trained in various aspects related to classroom management like.

- organizing meaning learning process.
- creating a platform for the students to come out with their potentialities,
- knowing the students,
- motivating the students,
- appraising every student's accomplishments,
- creating a stimulus environment congenial for learning and the like.

Therefore, it is very necessary, the student teachers being trained in these skills so that they can become effective classroom managers.

The success of a school or classroom process depends on the inputs that are given to the students in a period of time, in a pre-set environment. The time management is one of the important aspects of classroom management. The program of work and time table provides a path for the time management and smooth going of the school classroom process. It is the time table that supplies the frame work within the work of the school processes. It is the mirror that reflects the school program. In other words, time table is the instrument through which the purpose of the school, class is to function. Hence, it is an indispensable document of the school.

*****

State capacity Building: an Indian Prospective

Dr. Vallabhbhai .A. Nandania

Principal,

Shri Municipal Arts and Commerce College, Upleta-Rajkot

There is considerable anguish in India today about malfunctioning State apparatus. It is important to distinguish between objectives and execution. Reasonable men may disagree about whether or not it is useful for the Indian government to run MNREGA, or a system of capital controls, or censorship of electronic media, or traffic lights. But regardless of the merits of each of these objectives, we can agree that we should have the ability to achieve the desired outcomes on stated objectives. In previous decades, there was a great focus on dismantling controls, reversing the license-permit raj and putting an end to industrial policy where the government determines what industries or technologies are good. There is, indeed, a need to comprehensively back away from those approaches, which were pursuing the wrong objectives. However, the challenge today is not just of deregulation, of stroke-of-the-pen reforms which eliminate laws and close down existing government organizations. There is no escaping the role for the State in core public goods such as safety. Only the State can build the criminal justice system, the defense forces, and manage international relations. Only the State can build core public goods. Only the State can address the three market failures of externalities, market power and asymmetric information. In these areas, an active State is unambiguously required. Every civilized country has a capable State which performs these functions and avoids interfering with the freedoms of citizens in any other respect. The challenge of State capacity is that of efficiently converting expenditures into public goods outcomes while avoiding unintended consequences.

India has fairly sophisticated thinking and policy discussion on the question of what government should do. The binding constraint today lies in State capacity, which may be defined as the ability to convert objectives + resources into outcomes. As Pritchett (2009) says, 'I argue that India is today an ailing state, a nation-state in which the head, that is the elite institutions at the national (and in some states) level remain sound and functional but that this head is no longer reliably connected via nerves and sinews to its own limbs'. All protagonists in the public policy debate should be able to agree on the need to solve the implementation shortfall which affects the Indian State. As an example, consider the field of infrastructure. The old debate about infrastructure was about public versus private production of infrastructure services. The bulk of infrastructure can indeed be constructed and operated by private firms but the desired outcomes are obtained only if the government delivers on the functions of planning, contracting and regulating. There is no escaping the problems of State capacity, in achieving government structures to make internally consistent plans for infrastructure, to execute sound contracts that shape the behavior of private firms in the right ways, and to regulate private firms once projects have been completed. Almost all the problems of Indian infrastructure today can be traced to deficiencies of the State in planning, contracting and regulation. When there are infirmities in planning, contracting or regulating, PPP contracting can give outcomes that are worse than the erstwhile State-centric approaches.

"The bulk of infrastructure can indeed be constructed and operated by private firms but the desired outcomes are obtained only if the government delivers on the functions of planning, contracting and regulating. There is no escaping the problems of State capacity, in achieving government structures to make internally consistent plans for infrastructure, to execute sound contracts that shape the behavior of private firms in the right ways, and to regulate private firms once projects have been completed".

Most people agree that the government should embark on eliminating salmonella in the supply chain of eggs and meat. But once such an objective is agreed upon and adequately resourced, the question arises about how government should be organized so as to translate objectives and resources into outcomes. This is the defining bottleneck in India today. In this article, we ponder over some thoughts on how to construct State capacity.

The Black Box View

At the simplest, every organization can be viewed as possessing a leadership which utilizes certain resources in order to achieve certain objectives. The organization will perform when two tests are satisfied. First, is the leadership of the organization in full control of the way in which resources are utilized. Second, is whether the leadership is accountable. An accountable leadership which is in control of the organization will respond to failures and make changes on the way things are done so as to achieve the desired outcome. This motivates an exploration of accountability and operational autonomy.

Accountability through Elections, Legislature and Judiciary

In every well functioning democracy, there is a 'long route of accountability' that works through elections, legislature and judiciary. The ruling administration is accountable in general elections. There is a weak mechanism through which the performance of a ministry affects the job security of the minister. The legislature exerts checks and balances upon the executive (Kapur and Mehta, 2006). The judiciary prevents transgressions of the rule of law to the extent that this is enabled through well drafted laws.

However, this 'long route of accountability' is a diffused form of accountability. The persons working in one Ministry or in a public body often feel little pressure from the coming general elections or Parliament. As long as laws are not visibly violated, the judiciary is quite respectful of executive discretion, particularly through the 'expert body doctrine'. Improvements in the working of the legislature and the judiciary will undoubtedly improve accountability and thus increase State capacity. In this article, we treat the working of the legislature and the judiciary as given, and focus on strategies for public administration that are conducive to obtaining performance. These ideas can be valuable for all three: the legislature, executive and judiciary.

Principles for assigning roles and functions

To a maximal extent, need clear problem statements that can be assigned outside departments of government

To improve accountability, we must sharpen the problem statement. For example, a precise problem statement such as 'Deliver 24 hour water supply at stated engineering characteristics of purity and pressure' makes possible contracting-out from the Principal (government) to an Agent (a water utility). The Agent can

"Within the main structure of government, the strategy must hence be one of identifying all possible sub-problems where contracting-out can be done to an Agent either to a private firm or to a public body. This would leave the minimum possible set of problems where contracting-out is not feasible left to be performed by government itself, where we are down to the long route of accountability".

then have no interest in the process of winning the next elections. It focuses on one sub-problem, that is coded into its contract. It is held accountable for delivering on that one problem. Public bodies work better when there is a sharp and clear problem statement. As an example, a central bank can be organized around an inflation target.

The Agent, the central bank, is given the objective of delivering 4 per cent CPI inflation and certain strictures are imposed upon failure. This generates accountability. In contrast, if the objectives of a central bank are poorly stated, this creates an environment of failure.

The fundamental principle of management is that there must be an objective, the performance must be measured, and success/failure should have consequences. This is infeasible within the main structure of government. Within the main structure of government, the strategy must hence be one of identifying all possible sub-problems where contracting-out can be done to an Agent either to a private firm or to a public body. This would leave the minimum possible set of problems where contracting-out is not feasible left to be performed by government itself, where we are down to the long route of accountability. Politics in the real world is inevitably an arena of complex, imprecise and conflicting objectives. Writing down precise objectives is not easy. The job of public

Politicians are the ones best equipped to hear rival interest groups and make political decisions, as they are the ones accountable in elections. These decisions should take place close to the Cabinet and can generally not be contracted out. Problem statements that are contracted out either to a public body or to a private firm should be precisely stated and should only require technical inputs in translating the objective into execution. Bureaucrats and technical experts should not dabble in politics and vice versa.

administration in the departments of government is one of sifting through the fog and emerging with a list of precise problem statements, which can then be contracted out, thus leaving as little as possible to be done within the main structure of government. In the international discourse, contracting-out is better from the viewpoint of accountability. In addition, in India, contracting-out is better as the human resource and management problems are greatest in core government and can be eased in external organizations whether in the public or private sectors.

Political considerations must precede the contracting-out

When the Principal writes down a clear objective that the Agent must perform, political considerations must be taken into account before phrasing the objective. As an example, political considerations are legitimate considerations in planning the highway system. For this reason, the planning function of determining what highways are to be built should be placed under political control e.g. within a Ministry.

Once a decision has been made, say to build an expressway from Bombay to Calcutta, this can be handed out to a public body such as NHAI which can do contracting and then to a private firm which can build the highway. If the Agent is given a political objective e.g. if NHAI is tasked with choosing what highways to build, this will create conflicts in management and diffuse accountability. Politicians will legitimately interfere in the working of the Agent. Accountability will be lost as the leadership of the Agent will be able to say that their work was undermined by political interference.

Political objectives require decisions by elected representatives of the people. Politicians are the ones best equipped to hear rival interest groups and make political decisions, as they are the ones accountable in elections. These decisions should take place close to the Cabinet and can generally not be contracted out. Problem statements that are contracted out either to a public body or to a private firm should be precisely stated and should only require technical inputs in translating the objective into execution. Bureaucrats and technical experts should not dabble in politics and vice versa. One example of strategy is found in Srikrishna (2013) which explicitly identifies and places political functions with the government and not with regulators where operational autonomy is desired.

Going from a Khap Panchayat to the rule of law requires precise objectives and narrow powers

In a feudal environment, various interest groups lobby with the State to obtain help. The powers of the State have no limits. State structures have discretion about the purposes to which the coercive power of the State is applied. As an analogy, a person goes to a khap panchayat of powerful village elders with a grievance, and the khap panchayat chooses whether or not to use its power in order to help him.

"An essential feature of the rule of law is the establishment of public administration structures through which executive discretion in helping a supplicant in open ended ways is removed. This requires a new wave of well drafted laws which have precise objectives and only authorize coercive power to the minimum extent required to achieve those precise objectives".

From a public choice theory perspective, we see politicians and bureaucrats as self-interested actors. When there is vagueness of objectives and powers, this sets the stage for non-performance, where vagueness is used to pursue personal objectives. A feudal lord pursues his own interests above the interests of anyone else. As an example, when a firm or an industry faces competitive pressure, it is quite common in India to approach government or regulators and ask for help. The instinct of helping friends, or obtaining IOUs by helping powerful people, is ingrained in everyone. All too often, help is given by relaxing rules for the industry which is doing badly or making life difficult for new technology which is creating competitive pressure. These are feudal methods; they are khap panchayat mechanisms; they interfere with the working of competitive markets. They have no place in modern India.

As an example, Section 11B of the SEBI Act features astonishing powers for the pursuit of an astonishingly vague objective:

... if after making or causing to be made an enquiry, the Board is satisfied that it is necessary, - (i) in the interest of investors, or orderly development of securities market; or (ii) to prevent the affairs of any

A new wave of well drafted laws, on the lines of Srikrishna (2013), are required, which articulate precise objectives, give the executive the minimum possible powers through which those objectives can be

achieved, and hold the executive accountable for performance. A sea change in perspective is required, from thinking of the executive as a feudal authority armed with vast powers, to thinking about the executive as being held accountable for converting precisely stated objectives into outcomes, under an environment of the rule of law.

intermediary or other persons referred to in section 12 being conducted in a manner detrimental to the interests of investors or securities market; it may issue such directions, - (a) to any person or class of persons referred to in section 12, or associated with the securities market; or (b) to any company in respect of matters specified in section 11A, as may be appropriate in the interests of investors in securities and the securities market. With this section, the management of SEBI has been given powers to pursue the vague objective of 'the interest of investors'. In keeping with the predictions of public choice theory, SEBI has vigorously used Section 11B in writing regulations and in writing orders. The presence of 11B in the SEBI Act has supported the feudal mindset at SEBI, where supplicants come into SEBI and articulate grievances.

A new wave of well drafted laws, on the lines of Srikrishna (2013), are required, which articulate precise objectives, give the executive the minimum possible powers through which those objectives can be achieved, and hold the executive accountable for performance. A sea change in perspective is required, from thinking of the executive as a feudal authority armed with vast powers, to thinking about the executive as being held accountable for converting precisely stated objectives into outcomes, under an environment of the rule of law.

The law is a contract between the Principal and the Agent

There are three different mechanisms for contracting out:

1. Contracting-out to a private firm through a contract between the Principal and the Agent, which is thereafter adjudicated under the Indian Contract Act of 1872.
2. Contracting-out to a public body that is established by executive order.
3. Contracting out to a public body that is established by an Act.

In each case, there is a legal instrument (the contract, the executive order, or the Act). The principles articulated in this article should shape this legal instrument under all three cases.

Principles pertaining to public bodies

Every public body must have a clear objective

It does not suffice to require that the problem statements placed with public bodies be well specified. In addition, every public body must have clarity of purpose. Even if sub-problems P1 and P2 are well-posed, if both are placed in the same organization, there is the possibility of a loss of accountability when these sub-problems are conflicting or if one objective overwhelms another. It is all too easy for the Agent to claim that it failed on objective P1 as it was pursuing objective P2, and that it failed on objective P2 as it was pursuing objective P1.

As an example, RBI has been given the objectives of monetary policy, investment banking for the government and banking regulation. This arrangement suffers from conflicts of interest. It is possible to do well on the investment banking objective by distorting banking regulation and monetary policy. It is possible to do well on the banking regulation

"The board should not be a show- piece: All important decisions should take place at the board. Shareholders should not meddle in the working of the organization other than through the appointment process of the board, and the working of the board. Second, the board should have a majority of independent directors, to prevent excessive influence of insiders, who have an incentive to be lazy and cover up mistakes. Third, the board should work in an adversarial way, with repeated recourse to formal voting in resolving conflicts".

objective by distorting monetary policy and investment banking. This leads to a loss of accountability as failure and the action can be explained away on the grounds that other objectives were being pursued. The reverse problem arises when multiple government agencies are placed in charge of the same problem. This leads to a balkanization of law and regulation, diffuses accountability and generates extreme legal risk for the private sector. Sound design of organization structures in government needs to avoid this problem also.

Hence, two distinct perspectives are required. At the level of the Principal (government), the task is that of translating the overall objective of public goods and addressing market failures into a large number of concrete sub-problems which can be contracted out with sharp accountability. At the level of each Agent, when more than

High performing public bodies are those which feature a blend of high clarity of purpose, precise and limited powers, high accountability mechanisms, high independence and high operational flexibility. These features should be seen as a package deal. Independence and operational flexibility are an essential feature of performance by public bodies but only when powers are limited, and there is strong accountability for a clear objective.

one objective is present, it is important to confirm that the objectives and accountability of the organization are clearly established.

Apply good governance principles to the working of public bodies

In the private sector, we know the three key principles of sound governance. First, all power should vest with the board. The board should not be a show-piece: All important decisions should take place at the board. Shareholders should not meddle in the working of the organization other than through the appointment process of the board, and the working of the board. Second, the board should have a majority of independent directors, to prevent excessive influence of insiders, who have an incentive to be lazy and cover up mistakes. Third, the board should work in an adversarial way, with repeated recourse to formal voting in resolving conflicts.

These principles are equally relevant for public bodies and can be adapted into the public sector setting as four rules:

1. All important decisions should take place at the board; there should be no centre of power other than the board. The government should not meddle in the working of the public body other than through the appointment process, and the positions taken in board discussions by nominees of the government.
2. In most situations, public bodies will work better when independent experts are in a majority in the board.
3. All decisions should be taken through a formal process of voting with public disclosure of the voting record.
4. The board of a public body should work under full transparency: (i) Publication of agenda papers at least one week before the board meeting; (ii) Live streaming video from the board meeting; (iii) Publication of the minutes of the board meeting immediately after the meeting.

The application of these four rules in a public body will yield superior thinking and decision making of a kind that is hard to induce within a government department. This is one reason why contracting-out of well specified problems to public bodies (or private firms, by a department of government is always superior to performing those tasks internally).

High operational flexibility and high independence for public bodies

Public bodies in India have low operational flexibility with restrictions upon the human resource process, methods of contracting and financial rules. They also have low independence in the sense of being subject to back-seat driving by Ministries.

Under present conditions, the case for operational flexibility of public bodies is a controversial issue. On one hand, the leadership of public bodies argues that the lack of operational flexibility and independence hampers their ability to deliver performance. On the other hand, in an environment where objectives and accountability mechanisms are not clearly defined, and sweeping powers are given, there are important risks in having operational flexibility and independence in the hands of unelected bureaucrats. There is an important difference between a Ministry headed by a person who has no job security as opposed to a public body headed by an unelected person who has no risk of losing his job.

Some argue that the lack of operational flexibility on human resource policies and in contracting is a mechanism through which politicians are kept in check. At the same time, the danger of abuse of these powers is entirely about the lack of accountability. If the objectives are clear, the powers

"There are strong connections between the themes of clarity of objective, accountability mechanisms, operational flexibility and independence. All four elements should be seen as a package deal. It is only safe to give operational flexibility and independence to the leadership of a public body which has clarity of objectives and ample accountability mechanisms; otherwise the power will be abused".

are controlled, and the accountability mechanisms are adequate, there need be no restrictions upon operational flexibility. As an example, a private firm in a competitive market is held accountable by the clear objective of obtaining profits. In this environment, extreme operational autonomy is appropriate.

There are strong connections between the themes of clarity of objective, accountability mechanisms, operational flexibility and independence. All four elements should be seen as a package deal.

It is only safe to give operational flexibility and independence to the leadership of a public body which has clarity of objectives and ample accountability mechanisms; otherwise the power will be abused. Conversely, it is only when there is operational flexibility and independence that the leadership can be held accountable, otherwise the leadership will have plausible deniability in explaining away failure.

In Section 4.1, it was argued that the Ministry must identify all sub- problems where contracting-out is feasible, and keep within itself all the messy problems which cannot be contracted out. The Ministry will thus be the arena of diffused accountability. The working of government departments hence requires elaborate rules that constrain recruitment, compensation, power to contract, procurement procedures, etc.

When public bodies are established through the above seven principles, the environment is quite different. The public body has clear objectives. It has a board that is dominated by independent experts; decisions are not captured by insiders. All important decisions are made by the board under conditions of extreme transparency. Most important, the clarity of objectives generates accountability which prods the board forward towards performance.

Under these conditions, there is a case for much greater operational flexibility for public bodies on matters of human resource policies, contracting, financial rules, etc. If a HR policy document is debated and approved by the board, under conditions of full transparency, this is likely to be an HR policy document that is well suited to the ground realities faced by the organization in fulfilling its objectives.

High performing public bodies are those which feature a blend of high clarity of purpose, precise and limited powers, high accountability mechanisms, high independence and high operational flexibility. These features should be seen as a package deal. Independence and operational flexibility are an essential feature of performance by public bodies but only when powers are limited, and there is strong accountability for a clear objective.

Principles pertaining to use of private Agents

When feasible, private Agents are best

As a general principle, when the Agent can be a private firm, this is always better than having a public body as the Agent, as the problem of public administration ends once a high quality contract is arrived at. A complex contract is required which gives revenues to the firm in a way that is sensitive to its performance. Apart from that, there is no complexity in the internal management of the firm. On the other hand, when the Agent is a public body, the problems of public administration have shifted but not been solved.

For certain problems the Agent can only be a public body

When the Agent has to be empowered to use the coercive power of the State (e.g. financial regulation) it is difficult to place this in a private firm. When this is done (e.g. with exchanges that perform regulation and supervision roles), it needs to be accompanied by strictures on the ownership and governance of the Agent. Another example is a contracting function such as that performed by NHAI. It is hard to design an incentive-compatible contract through which the contracting function can be placed upon a private Agent.

When the Agent is only required to perform certain service functions (e.g. operating a road, distributing electricity, teaching in a classroom), where coercion is not required, and the outcome is easily measured, the Agent can generally be a private firm.

Conclusion

The defining problem in India is that of constructing State capacity.

The present structures of the Indian State are a palimpsest of a colonial memory overlaid by a socialist objective overlaid by the pressures of participatory democracy in a market economy. In order to construct State capacity, it is important to take three steps back from the present arrangement and apply eight principles as discussed in the article.

The application of these principles will focus on the work of departments and ministries of government upon political objectives and upon legislation. Departments would identify sub-problems that can be contracted out, either to a public body or to a private firm. The focus would be on drafting high quality legal instruments, either executive orders (for creation of non-statutory public bodies) or laws (for creation of statutory public bodies) or contracts (with private firms). Once this contracting-out is done, the Agent would have considerable flexibility in pursuing well specified technical (not political) objectives, and be held accountable for delivering outcomes.

References

1. Kapur, D., Mehta, P. B., January 2006. The Indian Parliament as an institution of accountability. Democracy, Governance and Human Rights Programme
2. Srikrishna, B. N., March 2013. Report of the Financial Sector Legislative Reforms Commission, volume 1 and 2. Commission report, Department of Economic Affairs, Ministry of Finance.
3. Paper 23, United Nations Research Institute for Social Development. Pritchett, L., May 2009. Is India a ailing state? Detours on the four lane highway to modernization. Tech. rep., Kennedy School of Government, Harvard University.
4. Burman, A., Shah, A., Rajagopal, A., 21 April 2014. Capital controls against FDI in aviation: An example of bad governance in India.

વર્ષ ૨૦૧૮-૧૯નું અંદાજપત્ર અને તેની આપણા આર્થિક વ્યવહાર ઉપર અસર

13

ડૉ. ધવલકુમાર પી દવે

અધ્યાપક સહાયક

શ્રી એચ. એસ. શાહ કોલેજ ઓફ કોમર્સ, મોડાસા.

કેન્દ્ર સરકારે વર્ષ ૨૦૧૮-૧૯ માટે અંદાજપત્ર બહાર પાડ્યું. જેમાં રૂ. ૧૫.૧૬ લાખ કરોડ આવક સામે રૂ. ૨૧.૫૭ લાખ કરોડ ખર્ચનું અનુમાન લગાવવામાં આવ્યું છે. એટલે સરકારને રૂ. ૦૬.૪૧ લાખ કરોડ ખર્ચની સામે આવક ઓછી છે. સરકાર પાસે જે આવક થવાની છે. તેમાં લગભગ ૮૦.૮૩ ટકા એટલે કે રૂ. ૧૨.૨૭ લાખ કરોડ કરવેરાની આવક જ્યારે ૧૮.૮૮ ટકા એટલે કે ૦૨.૮૮ લાખ કરોડ કરવેરા સિવાયની આવક થશે. આ ઉપરાંત રૂ. ૦૪.૩૮ લાખ કરોડ મહેસૂલી ખાદ્ય અને રૂ. ૦૫.૮૫ કરોડ રાજકોષીય ખાદ્ય આ વર્ષમાં જોવા મળશે. પરિણામે સરકાર ઉપર આવક સર્જવાનું દબાણ દર વર્ષની જેમ રહેશે. તેમાં કોઈ જ શંકાને સ્થાન નથી. આ વાત હતી સરકારની આવક- જાવકની પણ આ અંદાજપત્રમાં અન્ય પણ બાબતો ધ્યાન ખેંચે એવી છે. જેમ કે સરકારે આ વખતના અંદાજપત્રમાં વિવિધ યોજનાઓ અને અન્ય પાસાઓ પાછળ ખર્ચ કરવાની છે. જેમ કે-

(૧) ગરીબ વર્ગ:- સૌ ભાગ્ય યોજનામાં ૪ કરોડ ગરીબોના ઘરમાં વીજ જોડાણ આપવામાં આવશે. સરકારનો અંદાજ છે કે ૨૦૨૨ સુધીમાં ગ્રામીણ વિસ્તારમાં વધુ એફોર્સિબલ હાઉસિંગ હેઠળ ૫૧ લાખ ઘર અને કાચા ૩૭ લાખ ઘર બનાવાશે, ૨ કરોડ શૌચાલય બનાવવામાં આવશે, ૮ કરોડ ગરીબોને ગેસ કનેક્શન આપવામાં આવશે. આ ઉપરાંત રૂ. ૧ લાખ કરોડનાં રોકાણ સાથે ૪ વર્ષમાં શિક્ષણ ક્ષેત્રમાં ઈન્ફ્રાસ્ટ્રક્ચર તૈયાર કરશે. અને નેશનલ લાઈવહુડ મિશનમાં રૂ. ૫૭.૫૦ અબજ ખર્ચ કરવાનો પ્રસ્તાવ મૂકવામાં આવ્યો છે. સુકન્યા સમૃદ્ધિ હેઠળ ૧.૨૬ કરોડ ખાતા ખોલવામાં આવશે.

(૨) ગ્રામ્ય વિસ્તારની યોજના:- આ વખતના અંદાજપત્રમાં ગ્રામીણ વિકાસ માટે રૂ. ૧૪.૩૪ લાખ કરોડની ફાળવણી કરવામાં આવી છે. જેમાં ખાસ કરીને મત્સ્ય ઉદ્યોગ, પશુપાલન, મરઘાં-બકતોં ઉછેરનો સમાવેશ થાય છે. ૩ સંસદીય વિસ્તાર વચ્ચે ૧ મેડિકલ કોલેજ ખોલવાની દરખાસ્ત કરવામાં આવી છે. અને ખેતરોમાં સિંચાઈનાં ૨,૩૦૦ કરોડના ખર્ચનો અંદાજ મુકવામાં આવ્યો છે.

દરેક જિલ્લામાં ઝૂમખા મોડલથી કૃષિ વિકાસ કરવામાં આવશે. આ સાથે સાથે આ અંદાજપત્રમાં કેન્દ્ર સરકારે અમુક બાબતોને આ ક્ષેત્ર માટે ધ્યાનમાં લીધી નથી જેમ કે-

- (૧) ખેડૂતોને ટેકાના વાસ્તવિક ભાવ કેટલા મળશે તેની જાહેરાત કરી નથી.
- (૨) ખેડૂતોને દેવા માફી કે દેવા રાહત અંગે કોઈ જાહેરાત કરી નથી.
- (૩) પોલ્ટી ફાર્મ અને ઈડાના વેપારીઓ માટે કોઈ જાહેરાત કરાઈ નથી.
- (૪) હોર્ટિકલ્ચરમાં ઝૂમખા બનશે પણ તેના માટે રૂ.ની ફાળવણી અંગે ખુલાશો કર્યો નથી.
- (૫) દુધ ઉત્પાદક મંડળીઓ માટે સરકાર તરફથી કોઈ જાહેરાત થઈ નથી.

(૩) ખેતીક્ષેત્ર:- તાજેતરના બજેટમાં ખેતીક્ષેત્ર માટે ખાસ જાહેરાત કરવામાં આવી છે કારણકે વર્ષ ૨૦૧૭-૧૮માં રૂ. ૫૮,૬૬૩ કરોડની ફાળવણી કરવામાં આવી હતી તેની સામે આ વર્ષે રૂ. ૫,૧૭૩ કરોડનો વધારો કરીને એટલે કે રૂ. ૬૩,૮૩૬ કરોડનો આ બજેટમાં વધારો કરવામાં આવ્યો છે. આ ઉપરાંત જીવન જરૂરી ચીજવસ્તુઓમાં અને તેમાંય ખાસ કરીને શાકભાજીમાં જેવાકે બટાટા, ટામેટા, ડુંગરી વિગેરેના ભાવોનો કાબુમાં રાખવા માટે રૂ. ૫૦૦ કરોડ અથવા બીજી રીતે કહીએ તો પાંચ અબજની ફાળવણી કરવામાં આવી છે. કારણકે સરકાર જાણે છે કે ફુડ પ્રોસેસિંગ ક્ષેત્રમાં ૮ થી ૮ ટકાના દરે " વિકાસ" થઈ રહ્યો છે. તેથી વર્ષ ૨૦૧૭-૧૮માં આ ક્ષેત્ર માટે ૭૧૫ કરોડની ફાળવણીની સામે આ વર્ષે એટલે કે ૨૦૧૮-૧૯માં ૧૪ અબજની ફાળવણી કરી છે.

સરકારની ઈચ્છાશક્તિ આ પાછળ આ વખતના બજેટમાં દેખાય છે તે રીતે જોઈએ તો સરકાર ગ્રામીણ એગ્રિકલ્ચર બજારનો વિકાસ કરવામાં રસ ધરાવે છે. તેના માટે સરકારે રૂ. ૨૦૦૦ કરોડની ફાળવણી કરી છે. આ ફાળવણીથી ૨૨ હજાર ગ્રામીણ એગ્રિકલ્ચર માર્કેટ અને ૫૮૫ MPMCનો વિકાસ કરવામાં આવશે તેનું પરિણામ એ આવશે કે આગામી સમયમાં કૃષિ નિકાસોને ૧૦૦ અબજ ડોલર સુધી પહોચાડવામાં આવશે.

(૪) કરવેરા:-

૪.૧ લોગ ટર્મ કેપિટલ ગેઈન ટેક્સ (લાંબાગાળાના મુડી લાભ કરવેરા):- આ વખતના અંદાજપત્રમાં નાણાંમંત્રી દ્વારા ૧૦ ટકાનો લોગ ટર્મ કેપિટલ ગેઈન ટેક્સ લગાવવામાં આવ્યો છે. એટલે કે ૩૧ જાન્યુઆરી ૨૦૧૮ પછી ખરીદેલા રૂ. ૧ લાખ સુધીના શેર પર ૧૦ ટકા ટેક્સ લેવામાં આવશે. કારણકે દલાલ સ્ટ્રીટને આસ્થિયાર્થ થયું હતું કેમ કે મોટાભાગના નિષ્ણાતોનું માનવું હતું કે લોગ ટર્મની વ્યાખ્યા એક વર્ષની જગ્યાએ તેને બે થી ત્રણ વર્ષની કરવામાં આવશે.

પણ બજેટમાં નાણામંત્રીએ ઈન્ડેક્સેસનના લાભ વિના રૂ. ૧ લાખથી વધુની આવક થાય તો લાંબાગાળાના કેપિટલ ગેઈન ટેક્સની દરખાસ્ત મૂકી છે.

૪.૨ કસ્ટમ ડ્યુટી:— ખાસ કરીને આ બજેટમાં ઈલેક્ટ્રોનિક્સ મેન્યુફેક્ચરિંગમાં સ્થાનિક વેલ્યુ એડિશનને વેગ આપવા માટે અમુક ચીજવસ્તુઓ ઉપર ૧૫ ટકા થી વધારીને ૨૦ ટકા કસ્ટમ ડ્યુટી કરી પરિણામે એ આવશે કે આવી ચીજવસ્તુઓ પહેલા કરતા મોઢી બનશે તેથી લોકો સ્વદેશી ચીજવસ્તુઓની માંગ વધશે.

૪.૩ કોર્પોરેટ ટેક્સ:— ફિક્કી દ્વારા આગ્રહ હતો કે કોર્પોરેટ ટેક્સમાં ઘટાડો કરવામાં આવે તેથી નાણામંત્રીએ ૯૬ ટકા કંપનીઓને કોર્પોરેટ ટેક્સનો લાભ આપવામાં આવ્યો છે. એટલે કે અત્યાર સુધી આ કર ૩૦ ટકા હતો તેની જગ્યાએ હવે નવો ટેક્સ ૫ ટકા ઘટાડા સાથે ૨૫ ટકા કરવામાં આવ્યો છે આ ઉપરાંત અત્યાર સુધી રૂ. ૫૦ કરોડનું ટન ઓવર ધરાવતી કંપનીઓને ૨૫ ટકા કોર્પોરેટ ટેક્સ ચૂકવવો પડતો હતો તેની મર્યાદા ૨૦૦ કરોડ વધારી રૂ. ૨૫૦ કરોડ સુધી કરવામાં આવી છે. તેથી સ્ટાર્ટઅપ ઈન્ડિયા અને મેક ઈન્ડિયા જેવી યોજનાઓને લાભ થશે.

૪.૪ આવક વેરો:— આવકવેરામાં આ વખતના અંદાજપત્રમાં કોઈ ખાસ જોવા મળ્યું નથી બીજી રીતે કહીએ તો સરકારે એક હાથથી આપી બીજા હાથે જેટલું આપ્યું તેનાથી વધારે લઈ લીધું છે. કારણકે રૂ. ૪૦,૦૦૦નું સ્ટાન્ડર્ડ ડિડક્શન આપ્યું તેની સામે ટ્રાન્સપોર્ટ એલોઉન્સ (ભથ્થું) અને મેડિકલ રિએમ્બર્સમેન્ટની સુવિધા આંચકી લીધી. હાલના સમયમાં અનુક્રમે ૧૯,૨૦૦ અને ૧૫,૦૦૦ (ટ્રાન્સપોર્ટ એલોઉન્સ (ભથ્થું) અને મેડિકલ બિલ) ઉપર ટેક્સમાં રાહત હતી તેને નાબૂદ કરી હોવાથી જે ૪૦,૦૦૦નું સ્ટાન્ડર્ડ ડિડક્શન જાહેર કર્યું તે અને પાછી ખેંચેલી રાહત બાદ કરવામાં આવે તો માત્ર રૂ. ૫,૮૦૦ નજીવી વેરાકીય છૂટછાટ મળે છે. અને તેમાંય જે વ્યક્તિ ૫ ટકાના સ્લેબમાં આવે છે તેને તો માત્ર રૂ. ૨૯૦, જે ૨૦ ટકાના સ્લેબમાં આવે છે તેને રૂ. ૧૧૬૦ અને જે ૩૦ ટકાના સ્લેબમાં આવે છે તેને રૂ. ૧૭૪૦નો વાસ્તવિક લાભ અદૃશ્ય થાય છે. કારણ કે હાલમાં પ્રાથમિક શિક્ષણ માટે ૨ ટકા અને ઉચ્ચ શિક્ષણ માટે ૧ ટકો એમ કુલ ૩ ટકા સેસ વસૂલવામાં આવે છે તેની જગ્યાએ હવે ૪ ટકા સેસ મૂકવામાં આવ્યો છે તેથી સરકારને લગભગ ૧ ટકાના વધારાના બદલામાં રૂ. ૧૧,૦૦૦ કરોડની આવક પ્રાપ્ત થશે.

નોકરીયાત મહિલાઓ માટે પીએફની કપાત ફકત ૮ ટકા કરાશે. અને પીએફમાં સરકારનો હિસ્સો ૮.૩૩ ટકાથી વધારીને ૧૨ ટકા કરાયો છે. આવકવેરાની જુદી જુદી કલમ હેઠળ દેશના નાગરિકો, વૃદ્ધ નાગરિકો અને અતિ વૃદ્ધ નાગરિકો માટે જોઈએ તો વૃદ્ધ નાગરિકોને રૂ. ૫૦,૦૦૦ સુધીની આવક પર ટેક્સમાં છૂટ મળશે. એટલે કે હાલ આવક વેરાની કલમ ૮૦TTA હેઠળ રૂ. ૧૦,૦૦૦ સુધી હતી તેથી ચોખ્ખો રૂ. ૪૦,૦૦૦નો લાભ જોવા મળે છે. સાથે સાથે વૃદ્ધ નાગરિકો માટેની રોકાણ મર્યાદા રૂ. ૭.૫ લાખ હતી તે વધારી ૩બલ એટલે કે રૂ. ૧૫ લાખ સુધી કરવામાં આવી છે. અને તેઓને સેક્શન ૮૦ડી પ્રમાણે હાલ રૂ. ૨૫,૦૦૦ છે તે પણ ૩બલ કરીને રૂ. ૫૦,૦૦૦ સુધી કરવામાં આવી છે.

૪.૫ મોદી કેર યોજના:— સરકારની મહત્વકાંક્ષી યોજના આયુષ્માન ભારતમાં શરૂ થવા જઈ રહી છે. જેને મોદી કેર યોજના નામ આપી શકાય છે. આ હેલ્થ કેર સ્કીમ જાહેર કરતાં લગભગ ૫૦ કરોડ દેશવાસીઓને સીધો લાભ મળશે. એટલે કે દેશની ૪૦ ટકા વસ્તીને આવરી લેવાશે. જેમાં ૧.૫૦ લાખ જવાં સ્વાસ્થ્ય કેન્દ્રો દેશભરમાં ખુલશે. તદઉપરાંત ૧૦ કરોડ પરિવારને ૫ લાખની સારવાર મળશે. આમાં ટીબીથી પિડાતા દર્દીને દર મહિને રૂ. ૫૦૦ની સહાય આપવામાં આવશે. જેના માટે રૂ. ૬૬૦ કરોડ ફાળવવામાં આવ્યા છે. આ બજેટમાં આવકવેરાની કલમ ૮૦ DDB હેઠળ વૃદ્ધ નાગરિકો માટે જોઈએ તો ખાપ્રકારની બિમારીઓ તથા ગંભીર બીમારીઓ માટેની સારવાર પર મળતી વ્યક્તિગત ધોરણે અને હિન્દુ અવિભક્ત કુટુંબ (HUF) ને ડિડક્શનની મર્યાદા રૂ. ૬૦,૦૦૦ અને રૂ. ૮૦,૦૦૦ થી વધારીને રૂ. ૧,૦૦,૦૦૦ કરી દેવામાં આવી છે.

પ્રધાનમંત્રી વય વંદના યોજનાનો સમયગાળો માર્ચ ૨૦૨૦ સુધી વધારવામાં આવ્યો છે. જેમાં ૬૦ વર્ષ થી ૮૦ વર્ષ વચ્ચે ના નાગરિકો માટે ૬૦,૦૦૦ અને ૮૦ વર્ષથી વધુ વૃદ્ધ નાગરિકો માટે રૂ. ૮૦,૦૦૦ની આર્થિક મર્યાદા કરવામાં આવી છે. ટૂંકમાં આ વખતનું અંદાજપત્ર સામાન્ય નાગરિકો માટે સારું પણ અર્થતંત્રમાં વૃદ્ધિ આપનારું નથી તેથી આવનારા સમયમાં હજુ વધુ કડક પગલા ભરવા પડશે. તોજ આપને વિશ્વ હરિફાઈ સામે ટકી શકીશું.

साहित्यं समाजस्य दर्पणवत् विराजते । यथा समाजः तथा साहित्यं भवति । समाजस्य स्वरूपम्, वृद्धिः-हासः, उत्थानं पतनम्, समृद्धिःदुःखस्था एतेषां निश्चितं ज्ञानप्रधानसाधनं तत्कालीयं साहित्यमेव भवति । तथैव साहित्यं संस्कृतेः प्रधानवाहकमस्ति । संस्कृतेः आत्मा साहित्यतः स्वमधुपतीतिं महर्षुहुः कारयति । संस्कृतेः योग्यप्रचार-प्रसाराय सर्वश्रेष्ठसाधनं साहित्यमेवास्ति । संस्कृतेः मूलाधारः यदा भौतिकवादाश्रितः प्रभवति तदा तत्साहित्ये कदापि आध्यात्मिकतायाः प्रभावः न दरिदृश्यते । यदि संस्कृतौ आध्यात्मिकतायाः विशेषः प्रभावः भवति चेत् तद्देशजात्यादिनां साहित्ये आध्यात्मिकतायाः प्रतिबिंबं आविर्भवति । साहित्यं सामाजिकभावना तथा सामाजिकविचाराणां विशुद्धिः-अभिव्यक्तिः एताभ्यां साहित्यनिर्माणं प्रभवति ।

संस्कृतसाहित्यस्य इतिहासः पूर्वोक्तसिद्धान्तस्य पूर्णसमर्थकः । संस्कृतसाहित्यं भारतीयसमाजस्य भव्यविचारधारायाः विजयस्तम्भः विद्यते । भारतवर्षः सांशारिकजीवने उपकरणां सौलभ्येन भारतीयसमाजः जीवनसंग्रामस्य विकटसंघर्षति स्वात्मानं पृथक्कृत्वा आनन्दस्य अनुभूतिं, शाश्वतानन्दस्य, उपलब्धिः इति लक्ष्यं स्वीकुर्वन्ति । अतः संस्कृतसाहित्यं जीवनस्य विषमावस्थायामपि आनन्दप्राप्तौ सदा संलग्नः भवति । आनन्दः सच्चिदानन्दस्य भगवतः विशुद्धं पूर्णस्वरूपमस्ति । अतः संस्कृतकाव्यस्य आत्मा रसः । रसस्य उन्मीलनं श्रोता तथा पाठकानां हृदये आनन्दोन्मेषः इत्येव काव्यस्यान्तिमं लक्ष्यमस्ति । संस्कृतालोचनाशास्त्रे औचित्यं रीतिः, गुणः तथा लंकाराः आदि काव्यांगानां विवेचनं प्रभृति सति रसविवेचनमेव मुख्यतया प्रतिपाद्य विषयः । भारतीयसमाजस्य मेरुदण्डः गृहस्थाश्रमः, अनयाश्रमाणां निर्वहः गृहस्थाश्रमाधारेण एव फलतः भारतवर्षस्य प्रवृत्तिमूलकसमाजः अतः गृहस्थधर्मस्य पूर्णं महत्त्वं प्रददाति । एवं संस्कृतसाहित्ये गार्हस्थ्यधर्मस्य चित्रणं वर्णनं सागोपांगरूपेण, पूर्णहृदयावर्जकरूपेण उपलब्धः । संस्कृतसाहित्यस्य आद्यकाव्यं वाल्मीकीयरामायणं गार्हस्थ्यधर्मस्य धुर्युपरि परिभ्रमति । दशरथस्य आदर्शपितृत्वम्, कौशल्यायाः आदर्शमातृत्वम्, सीतायाः आदर्शसतित्वम्, भरतस्य आदर्शभ्रातृत्वम्, सुग्रीवस्य आदर्शबंधुत्वम्, एवम् अतीवप्रसिद्धः श्रीरामस्य आदर्शपुत्रत्वम्, भारतीयगार्हस्थ्यधर्मस्य एव विभिन्न अंगानाम् आराधनीय आदर्शानां मधुमया, मनोरमा, अभिव्यक्तिः चास्ति ।

साहित्यम् एवं संस्कृतिः -

संस्कृतसाहित्यं भारतीयसंस्कृतेः प्रधानवाहकः अस्ति । यदि संस्कृतकाव्येषु भारतीयसंस्कृतिः स्वकीया अनुपमगाथां श्रावयति, तथा संस्कृतनाटकेषु भारतीयसंस्कृतिः स्वकीया कमनीयां कीडां प्रदर्शयति । भारतीयसंस्कृतेः प्राणाः आध्यात्मिकभावना अस्ति । त्यागेन अनुप्राणिता तपस्यया पोषिता तपोवनेन संवर्धिता च इयं भारतीय संस्कृतिः । भारतीयसंस्कृतेः रमणीयं आध्यात्मिकस्वरूपं संस्कृतभाषायाः ग्रंथेषु सुन्दरतया प्रदर्शितमस्ति । वाल्मीकिव्यासकालिदासभवभूतिवाणदण्डिनः पाठकानां हृदये मनोरमकाव्यनिर्माणमाध्यमेन विशिष्टं स्थानं धारयन्ति । तथा संस्कृतसाहित्यमाध्यमेन भारतीयसंस्कृतेः विशुद्धं स्वरूपं चित्रयन्ति तेन आदरणीयाः सन्ति । केचनालोचकाः संस्कृतकवीन् राजगृहे मिथ्याभाषिन् स्वीकुर्वन्ति । परंतु संस्कृतकवयः एतादृशाः नासन् । यत् राजगृहसभायामेव स्वविचारान् स्थापयन्ति । संस्कृतकवयस्तु समाजस्य विशुद्धवातावरणे विचरति, समाजस्य सुखदुःखस्य भावान् अनुभवन्ति च, दीनजनान् अवलोक्य अश्रूणि स्वतः प्रवहन्ति । संस्कृतकविस्तु भारतीयसंस्कृतेः एव एकः प्राणिः अस्ति । यस्य हृदयस्निग्धभावेन आपन्नं भवति । संस्कृतकविः यथा देशकालादिमाध्यमेन काव्ये विचारान् स्थापयति । तथैव तस्मिन् एव काव्ये आध्यात्मिकविचारान् प्रस्थापयति । अनेन भारतीयसंस्कृतेः प्रगटस्वरूपं विश्वस्य संमुखे प्रस्थापितमस्ति । सपूर्णभारते संस्कृतसाहित्यस्य प्रचारप्रसारः खड्गेन नाभवत् अपितु लेखनमाध्यमेन अभवत् । अद्यापि भारतदेशस्य संस्कृतेः सभ्यतायाः संस्काराणां संगठने संस्कृतसाहित्यस्य महत्वपूर्णं योगदानमस्ति । संस्कृतसाहित्यमेव कठोरहृदयं परिवर्त्य सभ्यसंगीतकलासंपन्नजनानां निर्माणं करोति । हिंसायाः अवकाशः शिष्टाचारस्य उदयः अनेनैव अभवत् ।

साहित्यम् एवं तत्वज्ञानम् -

संस्कृतसाहित्ये रूपनिर्माणविकासोपरि तत्वज्ञानस्य विशेषः प्रभावः । भारतीयदर्शनशास्त्रं सर्वदा आशावादस्य तुष्टिकरणं करोति । नैराशस्य कालिमा दर्शनस्य अवकाशे प्रभवति परंतु आशावादितायाः चन्द्रोदयः तथा तस्य चन्द्रिका कालिमां दूरी करोति । संस्कृतसाहित्ये नाटकानां सुखान्तम् । एतदवधानं तस्य मूले भारतीय दार्शनिकविचारधारायाः परिचयः प्राप्तः भवति । भारतीय तत्वज्ञानं नैराशये आशायाः , विपत्तौ संपत्तेः तथा दुःखे सुखस्य उद्वगमः अवश्यं भाव्येव एतत् स्वीकृतम् । संसारस्य पर्यवसानं दुःखे नास्ति । तत् जीवनं व्यक्तित्वस्य विकासे स्वकीयं महत्त्वं संस्थापयति । संघर्षे शांतेः लालिमां दीव्यते । संग्रामे विजयस्य शंखनादः घोषितो भवति । मानवेः वैयक्तिकपूर्णतायाः अभिव्यक्तौ एतत् जीवनम् एकं साधनमात्रमस्ति । निष्प्रपञ्चब्रह्मणः प्राप्तिः प्रपञ्चे एव भवति । फलतः संसारस्य व्यापकं दुःखं परिदृश्यमानः संतोषः तथा वैषम्यमयः क्लेशः अन्ततः गत्वा सुखे , सौख्ये , आनन्दे परिवर्तितो भवति । इयं दार्शनिका विचारधारा यथा कारणेन जीवने संघर्षं प्रदर्शिते सति नाटकस्य समापनं मंगलमयमेव भवति । संस्कृतसाहित्ये दुःखान्तं नाटकानामभावः एतत् गुप्तरहस्यं दार्शनिकविचारान् प्रकटयति । संस्कृतनाट्यकारेषु अयं आक्षेपः प्रस्थापितः यत् नाटके केवलं सौख्यपक्षस्य एव प्रदर्शनं क्रियते । परंतु अयमाक्षेपः सर्वथायोग्यः । काव्यं जीवनस्य पूर्णं अभिव्यक्तिः योग्यः कविः सुखे-दुःखे च क्लिडति । सः एव कविः समाजस्य जीवनं , दुःखम् अनुभूय तेषां मार्मिकप्रसंगानां कमनीयभाषायां अभिव्यक्तं करोति । तस्य काव्येन सर्वेषां हृदयं स्पंदनमनुभवति । अनेन समाजस्य मूकवदनां स्वकाव्ये प्रभावशाल्यभिव्यञ्जनया प्रस्तौति । कवेः काव्ये जीवनस्य परिभाषा सुख-दुःखं , वृद्धिः , ह्रासः , रागः , दूषः , मैत्रिविरोधः , परस्परसंघर्षः एतेषु उत्पन्ना स्थितिः स्वरूपमेव जीवनम् । किं संस्कृतकवयः सर्वदा सौख्यभावस्य प्रकटने एव चरितार्थता स्वीकुर्वन्ति ? न नैव संस्कृतिजनजागरणस्य अग्रदूतः सः कविः तात्त्विकरूपेण जीवनस्य अंतस्तलं चिनोति पश्यति च । तथा तस्य सत्यवर्णनं प्रस्तौति । परंतु जीवनस्य मंगलमयपर्यवसानं तथा कल्याणमयुद्देश्यं भवति तेन कारणेन सः दुःखपर्यवसानं काव्यानां नाटकानां रचनाकरणे सर्वदा परांगमुखः भवति । संस्कृतसाहित्यस्य एतदेव मौलिकं वैशिष्ट्यमस्ति ।

साहित्यम् एवं धर्मः -

भारतवर्ष-धर्मप्राणदेशः एवं भारतीयसंस्कृतिः धार्मिकभावनाद्वारा परिपक्वः । भारतीय धर्मस्य आधारपीठः आस्तिकता , सर्वशक्तिरूपभगवतः सत्तायां पूर्णविश्वासः । भारतवर्षः पादयुगले स्वात्मानं समर्पणमेव सार्थकतां स्वीकरोति । संसारस्य क्लेशभावना मानवान् तावत् क्लृप्तं तथा संतप्तं करोति यावत् ते भगवतः निजसेवकः न प्रभवति । तावत् रागादिदोषाः चोरसदृशाः संतापदायकाः गृहं कारागृहवत् एवम् अयं मोहः पादबंधनवत् भवति । भगवत्तजने भवने सति मोहशंखला निष्काशिता भवति । एवं जीवः ज्ञानस्य मधुरां अवतंत्रताम् अनुभवति ।

तावत् रागादयः स्तेनास्तावत् कारागृहं गृहम् ।

तावन्मोहोऽग्निनिगडो यावत् कृष्णं न ते जनाः ॥भागवत 10/14/36॥

भगवत्प्रति भक्तिभावप्रचूरमरूपेण संस्कृतसाहित्ये एकं विशालं साहित्यभागस्य जन्मः अभवत् । यत् स्तोत्रसाहित्यम् अस्ति । हृदयदीनता , आत्मनिवेदनं , अपराधस्वीकारः आदि विविधभावानां प्रकटकरणे मनोवैज्ञानिकसाहित्यं संसारस्य साहित्येषु अद्वितीयमस्ति । संस्कृतकाव्यानाम् एतत् वैशिष्ट्यं भारतीयधर्मस्य भक्तिप्रवणतोपरि आधारितः अस्ति । मम तु मन्तव्योऽस्ति संस्कृतसाहित्यं गीतिकाव्यं तथा प्रगीतमुक्तकानां जनकः अस्ति । संस्कृतभाषायाः मधुरता अपि संस्कृतकाव्यानां गेयरूपता एक साधनमस्ति । अनेन कारणेन संस्कृतकाव्येषु कोमलकान्तपदावलीनां बाहुल्यमस्ति । तथा हृदयकमलं विकाशकारी भक्तिमयकाव्यानां प्राचूर्यमस्ति । ऋग्वेदस्य मन्त्रतः अद्यपर्यन्तं मनोमुग्धकारी स्तोत्राणाम् अयं प्रवाहः अविच्छिन्नरूपेण प्रवाहितः भवति । यथा वैदिकऋषिः वरुणं क्षमाप्रार्थनां करोति

अपराधसहस्रभाजनं पतितं भीमभवाण्वोदरे ।

अगतिं शरणागतं हे कृपया केवलमात्मसात्कुरु ॥ मुकुन्दमाला ॥

साहित्ये कथामहत्त्वम् -

मानवस्य प्रकृतिः स्वाभावतः एव कौतुकविष्मयोः प्रति आकृष्टः भवति । नित्यप्रति व्यवहारिकजीवने परिचितकार्ये यत् क्रिमपि नविनतां विचक्षणतां दृश्यते तत् विस्मयस्य जन्मभूमिः भारतवर्षस्य विविधरंगिनवातावरणे विस्मयस्य स्थानम् अधिकमस्ति । संस्कृतालोचकेषु आश्चर्यरसः एनमेव आदिमरसत्वेन स्वीकृतः । एतादृशाणाम् आचार्यीणाम् अपि एकः विशिष्टः संप्रदायः वर्तते । मनुजानां कौतुकमयीं प्रकृतिं चरितार्थतां प्राप्तुं भारतीयसाहित्ये एका नवीनकाव्यपरंपरायाः उदयः अभवत् । सा कथा इति नाम्ना प्रख्याता । सामान्यरूपेण कौतुकवर्धनकथानमुदयः प्रत्येकदेशस्य साहित्ये अभवत् भविष्यति च । मानवस्य स्वाभाविकप्रकृतिं चरितार्थकर्तुम् अयं स्वाभाविकप्रयासः विद्यते परंतु संस्कृतसाहित्येन सह कथायाः विशेषः संबंधः । विश्वेऽस्मिन् कथानामुदगमभूमिः अस्ति अस्माकं संस्कृतसाहित्यं यत्रत्याः कथाः पश्चिमपूर्ववर्तिदेशानां यात्रां कृत्वा तद्देशसाहित्ये स्थानम् अलंकृतम् । तथा तस्य देशस्य रीतिः , जीवनं , आचारव्यवहारे सम्मिलितम् । भारते कथाः केवलं कौतुकमयीं प्रवृत्तिं चितार्थं कर्तुं न आविर्भूताः । अपितु धार्मिकशिक्षणप्राप्तुम् उपयुज्यते । अनेन एव ब्राह्मणजैनबौद्धैः समानभावेन साहित्यस्य अस्य अंगस्य परिवर्धनं उपवृहणं कृतम् । बोद्धानां जातकसाहित्ये तथा बौद्धकलासंवर्धन विशेषमहत्वमस्ति । कथालेखने जैनमुनीन् प्रायः पराजयितुं न शक्यते । तेषां पार्श्वे एतस्य विपुलं साहित्यम् अस्ति । पञ्चतंत्रं स्वयं कथानां महासागरः अस्ति । अयं ग्रन्थः कथानां संग्राहकः न अपि तु साहित्यदृष्टौ नितान्त उपादेयः ग्रन्थः अस्ति । यस्य प्रभावः भारतस्य साहित्ये विद्यते अपि तु संसारस्य सर्वेषु साहित्येषु दरिदृष्यते ।

साहित्ये शैलीविन्यासः -

संस्कृतसाहित्ये पश्चिमालोचकानां विषये दोषारोपणं कृतमस्ति संस्कृतसाहित्यं नितान्तम् अलंकारपूर्णं कृत्रिमं चास्ति । ते संस्कृतसाहित्यस्य नैसर्गिकतां स्वाभाविकताम् अलंकारहीनतां एताः न जानन्ति । परंतु पाश्चात्यानां आरोपः भारतीय आलोचकानां कृते वेदवाक्यसमानरूपेण मानयः ग्राह्यः तेन महानर्थकः प्रभवति । संस्कृतभाषायां निबद्धकाव्ये हृदयभावानां तदृशी स्वाभाविकी अभिव्यक्तिः यादृशी कस्मिन् चित् प्रौढसाहित्ये तथा मनीष्यमहाकाव्ये दृश्यते । प्राचीनकवीनां काव्येषु स्वाभाविकतायाः साम्राज्यमस्ति । एते कवयः मानवहृदयं जानन्ति । तथा स्वानुभूतिं प्रस्तुतकरणे रसमयीपद्धतेः आश्रयः कृतः । वाल्मीकिः , व्यासः , कालिदासः , अश्वघोषः एतेषु कविषु कोऽपि जनः कृत्रिमकवितालेखनदोषः प्रस्थापयितुमसमर्थः । अलंकाराणां चित्रणं सप्तमाष्टमशताब्दोः अनन्तरम् एका घटनाभवत् तेन कारणेन एतादृशं काव्यम् अभवत् । सप्तमाष्टमशतके भारतवर्षस्य साहित्यिकेतिहासे पाण्डित्ययुगः आसीत् । एतस्मिन् समये बौद्धाः नैयायिकाः जैनदार्शनिकाः इत्यादीनां वेदविरोधतर्काणां खण्डनं ब्राह्मणपाण्डितैः अतीवप्रौढतया प्रामाणिकयुक्तिमाध्यमेन कृतम् । तस्मिन् समये वायुमण्डलं वायुदधमाध्यमेन कर्कशतर्काणां सहायेन विताडितमभवत् । पाण्डित्यमेव कवित्वस्य सत्यपरिपक्वता स्वीकृता । पाठकानामादर्शेषु परिवर्तनमभवत् । प्राचीनैः कविभिः विश्वासभाजकपाठकानां कृते काव्यनिर्माणं कृतम् । परंतु एतदवसरे कवयः तर्कभावना मण्डितपाठकानां कृते रुचिः अनुसारं कविता निर्माणं कृतम् । काव्यलक्षणे परिवर्तनं नभवत् तथापि समयानुसारं पाठकानां रुचिः अनुरूपम् लेखनावसरे अलंकारशैल्याः उपयोगः कृतः । अन्यथा संस्कृतालोचनाशास्त्रस्य मान्यशैल्याः अलंकारस्य भव्यभूषायाः मण्डितं ओजप्रधानं समासबहुलताशैलीः अन्यतमप्रकारमात्रमेवास्ति । एतत् काव्यस्य सर्वस्वं नास्ति । अतः संस्कृतस्याद्यलोचक-भामहेन तर्कप्रधानशास्त्रेण भावप्रधानकाव्यानां विभेदः प्रदर्शितः आविद्वदंगनाबाल-प्रसिद्धार्थ इति लिखितम् । काव्यं केवलं विदुषां पुष्टमतेः उत्पत्तिःनास्ति अपि तु शास्त्रमिदं अनभिज्ञस्त्रीणां तथा बालकानां समक्षं प्रस्तूयते । यदि काव्यं केवलं केचनपाठकाः एव जानन्ति चेत् किं काव्यमहत्त्वं? तत् काव्ये सति अप्रतीतार्थः दोषेण दुष्टकाव्यमभवत् । काव्यस्य लक्ष्यं, प्रथमः सामान्यजनः न तु विशेषजनः । प्रसन्नकाव्यस्य इदमेव लक्ष्यम् । स्त्रीबालकाः काव्यं यथा जानन्ति तथैव विशेषजनाः अपि ज्ञातुं समर्थाः भवेयुः । माधुर्यं तथा प्रसादगुणाः काव्यस्य आत्मावत् विराजते । एतयोः उपस्थितौ सति काव्ये दोषारोपणं निरर्थकम् ।

अयमेव निष्कर्षः अस्माकं देवीवाक् संसारे श्रेष्ठा । अस्माकं संस्कृतसाहित्यं समग्रसभ्यसमाजे प्राचीनतमं , व्यापकं , अभिरामतं विशिष्टमस्ति । यदि भूमौ प्राचीनतमा भाषारूपेण या प्रसीद्धा सा केवलं अस्माकं संस्कृतभाषा एवास्ति । अद्यतनीयाः याः जातयः स्वगतसभ्यतायां गर्वं कुर्वन्ति । परंतु ते न जानन्ति यदि तेषां पूर्वजाः वनेषु भ्रमणम् अटनं कुर्वन्

संकेतमात्रमाध्यमेन एव स्वमनोगतभावानां प्रत्यायनं कुर्वन्ति स्म । तस्मिन् काले वा तदप्रागेव अस्माकं पूर्वजाः आर्यजनाः देवभाषया सरस्वत्याः तीरे भगवतां विभूतीनां पूजां कुर्वन्ति । ऋचां गायन्ति सामगानं कुर्वन्ति । तस्मिन् आध्यात्मकजगतः समस्यां निवृत्तिं कृत्य स्वोन्नतमस्तकस्य परिचयम् अयच्छत् । विश्वस्य प्राचीनतमः ग्रन्थः अस्माकं वेदः अस्माकं धर्मसर्वस्वम् । अनया देववाचा आराधनीय ऋषिद्वारा परमात्मनः आंतरीकप्रेरणया दृष्टः भवति । आध्यात्मिकप्रश्नानां समाधानभूताः उन्नतमस्तकस्य परिचयप्रदत्तानि एतानि उपनिषदः अस्यां भाषायामेव अस्ति । पृथ्व्याः उत्पत्तितः प्रलयपर्यन्तं विवसतुं साहित्यमस्यां भाषायामेवाभवत् । पुराणानां रचना इतिहासविषये सम्यक्तया असयां देवभाषायामेव प्रतिपादितमस्ति । आर्याणां प्राचीनानां नियमानां परंपराणां प्रशस्त सर्वांगीणवर्णनं उपस्थापनं कुर्वन् धर्मशास्त्रस्य निर्माणमपि असयां संस्कृतभाषायामेव संप्राप्यते । अयमेव सारांशः लौकिक-अभ्युदये पारलोकिकनिःश्रेयसे सिद्धिसाधके यावत् भागः ज्ञान-विज्ञानयोः विद्यते । यावत् शास्त्रपुराणमपि तेषाम् अवधानम् अनया संस्कृतभाषया एव भवितुं शक्यते । एकवाक्येन कथयितुं शक्यते यत् अस्माकं साहित्यं परा - अपरा विद्यायाः मनोरमभाण्डागारः अस्ति । तस्य रहस्याणां ज्ञानं संस्कृतभाषाज्ञानेन एव कर्तुं शक्यते । अनेनैवास्माकं परममहनीया विद्वज्जनमाननीया एवं सोभाग्यशोभनीया अस्ति ।

संस्कृतसाहित्यस्य महत्वम् -

साहित्यशब्दः एवम् अर्थस्य मञ्जूलसामञ्जस्यस्य सूचकः अस्य व्युत्पत्तिः यथा सहितयोः भावः एव साहित्यम् । अर्थात् सहित शब्दस्य अर्थस्य भाव नाम साहित्यम् । एतस्मिन् मौलिकार्थः अस्य शब्दस्य प्रयोगः अस्माकं काव्ये ग्रन्थे । तथालंकारग्रन्थे अनेकग्रन्थेषु दृश्यते । महाकविभर्तृहरिणा संगीत-साहित्यं विना जीवमानं मनुष्यं पशुः इति कथितः । तदवसरे तेषां भावः साहित्यस्य तस्मिन् कोमलकाव्ये सन्निहितः यस्मिन् शब्दस्य अर्थस्य च अनुरूपेण सन्निवेशः । शास्त्रम् एवं साहित्यं अनयोः अयमेवान्तरः यत् शास्त्रे अर्थं प्रतीयते शब्दप्रयोगः भवति । तथा काव्ये अर्थः शब्दः एकरूपात्मकः भवति । कोऽपि शब्दः न्यूनतां न प्रदर्शयति । एवमर्थं प्रस्थापयति ।

संस्कृतम् देवभाषा अस्ति । संस्कृतशब्दस्य अर्थः भवति । सुसंस्कारसंपन्नः , सुकार्यकरणे निपुणः , सुजः वा । परंतु संस्कृत इति शब्दस्य प्राप्तिः सर्वप्रथमं रामायणे सम्प्राप्यते । पवनपुत्रः सीतां कया रित्या बोधयिष्यति इति चिंतने अयं शब्दः प्राप्यते ।

यदि वाचं वदिष्यामि द्विजातिरिव संस्कृतम् ।

रावणं मन्यमाना मां सीता भीता भविष्यति ॥

वा रा सुन्दरकाण्ड 5/14

अथवा यास्कस्य तथा पाणिनेः ग्रन्थेषु लोकव्यवहारे प्रयुज्यमाना वाक् तस्याः वाचः संज्ञैव भाषास्ति ।

भाषायामन्वध्यायञ्च , निरुक्तः-1/8

भाषायां सदवसस्रुवः , अष्टाध्यायिः :- 3/2/104

भवतु संस्कृतभाषायाः उत्पत्तिः विषये अधिकं न कथ्यते । सम् उपसर्गपूर्वकं कृ धातुतः निष्पन्नोऽयं शब्दः संस्कृतम् । संस्कृतसाहित्यमपि विशिष्टमस्ति ।

साहित्य-संगीत-कला-विहीनः साक्षात्पशुपुच्छविषाणहीनः । भर्तृहरिः ।

एतेन माध्यमेन संस्कृतसमाजे साहित्यस्य महत्वमधिकमस्ति । देवभाषायाः बहवः विविध-कवयः विद्वांसः अभवन् । तेषु महाकविषु संस्कृतसाहित्यमाध्यमेन मानवबोधगुणान् अतीवविशिष्टमाध्यमेन सरलतया प्रतिपादितमस्ति ।

आदौ श्रीअश्वघोषः स्यात् कालिदासः ततः परं ।

भारविश्च तथा भट्टिः कुमारश्चापि पञ्चमः ॥

माघरत्नाकरौ पश्चात् हरिश्चन्द्रस्तथैव च ।

कविराजश्च श्रीहर्षः इख्याताः कवयो दशः ॥

संस्कृतस्वरूपम् -

संस्कृतम् अर्थात् व्याकरणेत्यादि दोषैः रहितम् । परिस्कृतम् , परिशुद्धं च । प्राचीनऋषिभिः भाषागतदोषान् दूरीकृत्वा अपशब्दान् निवार्य एकां परिष्कृतां भाषां व्यवहारे स्थापिता सा एव भाषा संस्कृतभाषा । विद्वांसो हि देवाः एवं अनेनैव इयं भाषा विदूषां भाषा अस्ति । अतः एव भाषेयं देवभाषा नाम्ना , देववाणी , गीर्वाणवाणी , गीर्वाणी इत्यादि नामानि सन्ति । एतैः नामभिः भाषेयं प्रसिद्धा अस्ति । प्राकृतभाषा असयाः भाषायाः विकृतं स्वरूपमस्ति । संस्कृतभाषा भारतीयजनानां प्राणप्रदा जीवनदात्री उत्साहदात्री सन्मार्गदर्शिका आचार-विचारज्ञा कर्तव्याकर्तव्यबोधदात्री एवं लौकिक-पारलौकिके शांतिदात्री चास्ति । अस्माकं देशे संपूर्णं प्राचीनं साहित्यं संस्कृतभाषायामेवास्ति । संपूर्णं वेदसाहित्यं संस्कृते एव अस्ति । यथा-

संस्कृतस्य क्षतिः नास्ति न पठेत् यदि कश्चन ।
 असंस्कृतः भवेत् सोऽपि संस्कृतरहितः पशुः ॥
 असारे खलु संसारे सारं संस्कृत भाषणम् ।
 संस्कृतेन विना व्यर्थं भारतीयस्य जीवनम् ॥
 संसारे विविधाः भाषाः प्रवर्तन्ते महर्महः ।
 अमृता मधुरा हृद्या भारते भाति भारती ॥
 मातृभूमिः सदा सेव्या मातृभाषा तथैव च ।
 भारतं मातृभूमिश्चेत् मातृभाषा हि संस्कृतम् ॥
 भारते राष्ट्रभाषास्ति संस्कृतं नाम भारती ।
 लोकाभाषा भवेत् शीघ्रं यत्नं कुर्वन्तु सज्जनाः ॥

संदर्भग्रन्थाः

क्रमः	ग्रन्थः	लेखकः	प्रकाशकः
1	संस्कृतवा मयस्य बृहद् इतिहासः चतुर्थखण्डकाव्यम्	बलदेव आचार्य उपाध्याय	उत्तरप्रदेश संस्कृत संस्थान लखनऊ, 1997
2	संस्कृत-हिन्दी-कोशः	वामन शिवराम आप्टे	मोतीलाल बनारसी दास दिल्ली 1969
3	संस्कृततसाहित्येतिहासः	आचार्य रामचन्द्रमिश्रः	चौखम्बाविद्याभवन वाराणसी
4	संस्कृत साहित्यनो इतिहास	सुरेशचंद्र ४ एवे	सरस्वती पुस्तक संस्था
5	दशरूपकम्	उपाध्याय रामजी	भारतीय-संस्कृत-संस्थान, नारीबारी इलाहाबाद
6	ध्वन्यालोकः	शर्मा, पं, बदरीनाथ	चौखम्बा संस्कृत सीरीज, वाराणसी
7	काव्यालंकारः	रमण कुमार	विद्याभवन वाराणसी

A Study on Consumer Awareness of Salads from SALADIFIC in Vadodara city

15

Dr. Rina C Dave
Assistant Professor
SEMCOM V V Nagar

Saladific is an extremely new, effective and ideal concept for making our daily life healthy in a simple way. They offers refreshing variety of fantastic salad combos. Offering a wide range of Salads, Juices, Smoothies, Wraps, Sandwiches, Brown Rice and many more healthy calorie counted varieties that too delivered at our doorsteps on pre-defined time and place.

Saladific is having approx 15 vehicles for delivery purpose. Saladific is collaborated with BYcab service for delivery boys. They work in entire Vadodara city for delivery of salads.

Research design.

○ **Type of Research:** Descriptive Research

○ **Sample Size:** 50

○ **Type of Questionnaire:** Structured questionnaire.

○ **Sampling Method:** Convenience Sampling.

○ **Location:** Vadodara

Objective of the study

- To study Consumer's Awareness about salads as well as SALADIFIC and to find out their Perceptions towards it.
- To know the Preference of the Consumers towards SALADIFIC.
- To know the degree of consumption of Salads and other healthy products by Saladific.
- To know about the monthly expenditure of people on one meal.

Scope of the Study

The Scope of the Study is only limited to one city i.e. Vadodara

Major Findngs of the study:

- we can see that 48% of the people take health as a factor in their diet, so we can say that people are giving health more importance while 28% of the respondents say no. Apart from these extreme data there are 24% of respondents who are still not sure whether health is a major factor or not.
- surveyed 50 consumers and from that only 40% of them know about the term "Saladific" whereas 60% of the surveyed are not aware.
- As the primary objective of the research is to find the awareness of Saladific food chain, this question helped us find how many people actually know about the term. I can interpret that the respondents have been consuming Saladific Products but they weren't aware about the classification of the same. The products were considered healthy due to added nutrients in it. This question helped ME to find the degree of awareness of the Saladific food chain.

- Out of the respondents not aware about the Saladific food chain, 30% of the consumers are aware about the Detox Pasta and 30% consumers are aware about the Tropical Treat, followed by 16% of the consumers aware about the Royal Crown and 15% aware about the Fantastic Four. Moreover 9% of the respondents were about any other products.
- From the above data, it can be interpreted that the major respondents were not much aware of the Saladific food chain. It can also be concluded that these have gained familiarity among the respondents due to its nutritional value. The question gives clarity on the awareness about Saladific.
- From the data, we can interpret that the awareness of the Saladific Products amongst the respondents is mainly done through the medium of social media i.e. Facebook and through friends. It has helped the consumers to know about the Saladific products well which is then followed by Newspapers and banners.
- This question is to check the preference of consumers for Saladific salads. By asking the frequency of the consumption we can say that if they buy these products frequently they prefer the Saladificsaladsover salads supplying branches. Here, most of the consumers have stated that their consumption time is not fixed but they usually go for weekly consumption of the same.

Conclusion:

After studying in detail about salads and the firm Saladific it is found that people of Vadodara city are aware about the benefits of salads but not about the company SALADIFIC and their salads. To make people aware about the salads of Saladific, Saladific have improve and increase their marketing strategies. They can increase their sell too by generating new salad dishes. Saladific advertises in Newspaper, Facebook and through the banner, they advertises for short term period. They should increase the period time for marketing and advertising to earn more and to provide the health benefits to citizen by their salads.

Bibliography

- www.saladific.com
- <http://www.barodabeat.in/Saladific.html>
- <https://www.zomato.com/saladific/menu>
- <http://womenpla.net/saladific-your-answer-to-healthy-eating/>
- www.google.com
- <https://www.facebook.com/saladific/>

A search for identity in Margaret Laurence's *The Diviners* and Hanan al-Shaykh's *The Story of Zahra*

16

Bhavik A Makvana

Assistant Professor ,Department Of English

N. S. Patel Arts College Anand

“Identity is the characteristic, feeling or belief that distinguishes people from others; a sense of national, cultural and group identity.”¹

People in the ancient time and now at present scenario have had a baffled puzzle and questions regarding the establishment of existence and identity in order to survive in the midst of the people with uniqueness as it is merely an identity of a person in any existing form which becomes a support to lead a life. The identity and existence of man is valued by various important means either adopted from one's own culture, birth place or profession. The significance of each existing human being's identity is measured only on the basis of superficial and external classification and standard which absolutely vanishes the true identity of a person as a human being.

Human beings with the passing of years and centuries felt a need to maintain their uniqueness. This is clearly presented in the novel *The Story of Zahra* by Hanan al-shaykh. A little girl named Zahra was fighting a battle of her crucial life because nobody had any value for her presence though she was taken and considered by her own mother as a tool and shield to conceal the secret affair with a stranger. The relation with a man was the only the reason for an unending distance between mother and the daughter. On one hand, Zahra desperately craved to be loved by the mother but on the other hand mother instead of showing affection towards her walked so much far in distance that though they remained together, they didn't feel the intimacy and closeness. More maturity was expected from mother. But here it happened completely opposite of it. Mother who should have been more mature failed to accomplish it whereas a little girl accepted all that rude behavior only with a hope that she would see a changed life and character of her mother which never happened because little girl was exercised merely as a witness so that mother could live life with all liberty and comforts.

A thought of depression always troubled her for, the amount of love and affection she was supposed to be gifted with, was without any hesitation and a sense of guilty feeling granted to other man with whom she had relationship. A question might be raised in our mind that why she not approached his father and revealed the truth of her mother in order to get rid of all troubles. The only thought, that his father coming to know the hidden reality of mother and planning to divorce her, pulled her back from doing it as it would have affected Zahra more.

“Whenever I saw the man and my mother together and heard her voice, I would squat like an old woman and cry out so loud that the whole world and even outer space might have heard me. But they did not hear.”²

A little girl suffered a lot during her journey from childhood till she reached to adulthood. The distance grew more and more between them in spite of showing curiosity to be united and become one with her. The situation had become so critical that a tear rolled down and made a way to pass through her eyes. But the fact of the matter was that her tears passed unnoticed and priceless. Her cry was not heard by any of the person because she had wept inside heart.

Being in the same place she did not find any value for her. She was in a search of her identity as a woman and daughter. Therefore, she made up her mind and reached to a conclusion to flee away from that place so that she could experience and enjoy the breeze of liberty and uniqueness. Running away either from person or any situation would never be a solution. Zahra had thought that disappearing from certain place was a way to establish her own identity as a woman but she was absolutely wrong as she faced more troubles there in Africa. The absence of true love and partner made her fall in love with a married man who was interested only in physical relationship and nothing more. This relationship led her abort a child two times. Even after her marriage, she was forsaken by her own husband because the past life of Zahra mattered a lot than the present one. From the very first day of her birth till she grew older, had faced only obstacles without uttering a single word and being muted. Finally what happened was that a thought of joining war and being an important part of it filled her heart for she wanted to be recognized as a unique woman. Till the last breath, she fought a war of identity.

The same kind of problem was seen in the novel *The Diviners* by Margret Laurence where a woman was dying to make herself heard and recognized.

“Nothing could be worse than killing a person.”³

Morag, the female character of this novel, believed firmly that killing the identity of person is worse than killing a person himself because death would vanish the means of living whereas killing identity would make a person lame and handicapped merely a statue. What really was lacking in Morag’s life was liberty and because of it she had to face the scorching pestering by her own husband. She was on a journey to find her origin because she was reminded several times about her origin. Poverty had snatched away all her dreams as she was a daughter of garbage collector. This shattered her a lot due to not accepting the past as a daughter of garbage collector. However, Christie and Prin Logan took a great care of her and provided education. A thought of being in so poor condition always made optimist of herself and ill. The river flowing both the side reminded about her character that she too

travelled from past to present and from present to past with only a thought to be something different from other.

The journey to Scotland revealed the secret of her real root. Once she neglected to return Manawaka because she was scared to be reminded again with the poverty she was in and all her sad experiences. The absence of richness made her ready to get united with Dr. Brook even then there was much difference between their ages. Other reason for a marriage was to become rich as she had seen only poverty throughout her life. Hunger for money and identity pushed her to live her life with a man. But as the time passed by the quarrels started in their lives. Ultimately they came to a conclusion to separate and get divorced. Morag had then many responsibilities to look after coming child so she started writing novels and earn daily food. Her decision disturbed the doctor because he never wished that Morag achieving familiarity without his support. His ego was hurt so badly.

Morag didn't look back to stop a new journey. It was not only a journey of finding her roots but more of establishing her whole self as a writer, mother and woman. This novel was not only the picture and image of only Morag but every woman who was craving to get oneself identified. It was a journey of self discovery. Looking at the images of past, one might see only the posture but it was only she who had suffered a lot could see the hidden pangs of past as a daughter of garbage collector. The end does not come with her return to own place. Becoming a writer was just a first step towards people to make them realize of a journey from garbage to a writer. What affected her more was her local identity.

In a collection of poem by Anthonia C kalu she mentioned the mental distress of every black man who was too fighting a battle to establish oneself as a unique. The poem *Telephone Conversation* focused on the same issue where a man was neglected to be given a house due to his dark color. *Beloved* by Tony Morrison also pinned down a character of a woman who at one point of time slaughtered her own daughter because she believed that death was better than being taken as slave and losing one's own identity. There have been many works which talk up on the issue of identity. What Zahra and Moarag could achieve at the end of their lives after passing hard and crucial times was their identity as women.

Works Cited:

1. Oxford Advanced Learner's Dictionary, Oxford University Press, New Delhi, 2010, p.n.770.
2. Al-shaykh, Hanan, The Story of Zahra, A Division of Random House, Inc, New York, 1986, p.n.9.
3. Laurence, Margaret, The Diviners, The University of Chicago press, Chicago, p.n.4.

श्रीमद्भागवते काव्यसौन्दर्यम्

प्रस्तोता

गिरधरः बालकृष्णः उपाध्यायः

श्रीमद्भागवतस्य काव्ये अद्भुतः चमत्कारः वर्तते यश्च शतशः वर्षेभ्यः सहृदयपाठकान् स्वस्य शब्दमाधुर्येण अर्थचातुर्येण च हठात् आकृष्टान् करोति । श्रीमद्भागवतं रसस्य माधुर्यस्य च अगाधं स्रोतः अस्ति । नानापरिस्थितिनां परिवर्तनैः उत्पन्नजायमानानां मानवहृदयम् उद्दीप्तकर्तृणां भावानां चित्रणे भागवतम् अद्वितीयं काव्यम् अस्ति । अत्र हृदयपक्षस्य प्राधान्ये सत्यपि कलापक्षस्य अभावो न विद्यते । मथुरायाः द्वारकायाः काव्यात्मकं वर्णनं यावत् कलात्मकं विद्यते (भा. १०/४१, १०/६७) तावदेव स्वाभाविकं यथार्थं च विद्यते।

केशीनामकः असुरः अश्वरूपं धृत्वा श्रीकृष्णं मारयितुम् आगतवान् तदा श्रीकृष्णेन केशिना सह युद्धावसरे यत् युद्धकौशलं प्रदर्शितं परिचायिकं तस्य वर्णनस्य यथार्थतायाः कारणात् पाठकानां समक्षं दोलायते । (भा. १०/३७) अनेनैव प्रकारेण मगधनरेशजरासन्धस्य भीमसेनस्य च प्रलयङ्करं भयानकं गदायुद्धं सातिशयं रोमाञ्चपूर्णशैल्या भागवते वर्णितम् अस्ति ।

तथैव द्वारकापुर्याः वर्णनप्रसङ्गे वातायनात् निर्गच्छन्तम् अगुरुधूपं दृष्ट्वा श्याममेघस्य भावनया बलभीनिवासिनं मत्तमयूराणाम् इदं नर्तनं कियत् सुखदं मनोहरं च प्रतीयते तद्यथा -

रत्नप्रदीपनिकरा-द्युतिभिर्निरस्तध्वान्तं विचित्रवलभीषु शिखण्डिनोऽङ्गः ।

नृत्यन्ति यत्र विहितागुरुधूपमक्षैः निर्यान्तामीक्ष्य अधनबुद्धय उन्नदन्तः ॥ (भा. १०/६१/१२)

तावदेव स्वाभाविकं यावत् मधुपुर्यां श्रीकृष्णचन्द्रस्य आगमनस्य वार्तां श्रुत्वा स्वस्य शृङ्गारभूषां विना समाप्य एव वातायनात् पश्यन्तीनां ललितसुन्दरीणां वर्णनम् । (भा. १०/४१/२५-२७)

विवेचकानां दृष्ट्या भगवतः ऋतुवर्णनम् अपि अध्यात्मिकीं दृष्टिं प्रस्तौतुं नितान्तं प्रख्यातं वर्तते । दशमस्कन्धस्य एकस्मिन् समग्रे विंशतितमेऽध्याये प्रवृत्तशरदतोः एतत् आध्यात्मिकतामण्डितं वर्णनं वस्तुतः अनुपमं चमत्कारिकं च ।

ये पर्वताः वर्षायाः धाराभिः प्रताडिताः सन्नपि न किञ्चिन्मात्रं व्यथिताः तेषां समत्वं भगवन्निष्ठैः भक्तजनैः सह कृतं ये विपत्तिभिः प्रताडिताः सन्नपि न केनापि प्रकारेण क्षुब्धाः भवन्ति । पवनेन उत्पद्यमानैः तरङ्गैः युक्तः समुद्रः नदीनां समागमेन तथैव क्षुब्धः भवति यथा कस्यचित् अपरिपक्वयोगिनः वासनापूर्णं चित्तं विषयानां सम्पर्के भूत्वा क्षुब्धं भवति ।

शरदर्तुः अपि तथा चारुतया वर्षायाः अनन्तरम् आयाति, आगमनानन्तरं स्वस्य रुचिरतायाः भव्यां शोभां पृथिवीतले प्रसारयति । रात्रिकाले चन्द्रमाः वनेचराणां सूर्यकिरणैः उत्पन्नं तापं निवारयति ।

विमलातारकैः मण्डितं मेघहीनं गगनमण्डलं तथैव दीप्यते यथा शब्दब्रह्म द्वारा अर्थस्य दर्शनं प्राप्य योगीनां सात्त्विकाचित्तं विकसितं जायते ।

गिरयो वर्षाधाराभिः हन्यमाना न विव्यथुः ।

अभिभूयमाना व्यसनैर्यथाधोक्षजचेतसः ॥

(भा. १०/२०/१५)

सरिद्धिः संगतः सिन्धुः चुक्षुभे श्वसनोर्भिमान् ।

अपक्वयोगिनश्चित्तं कामाक्तं गुणयुग् तथा ॥

(भा. १०/२०/१४)

खमशोभत निर्मेघं शरद विमलतारकम् ।

सत्त्वयुक्तं यथा चित्तं शब्दाब्रह्मार्थदर्शनम् ॥

(भा. १०/२०/४३)

गोस्वामी तुलसीदासस्य सुप्रसिद्धं वर्षा तथा शरद्वर्णनं भागवतस्य अनेनैव वर्णनेन सह आधारितम् अस्ति, तद् तुनः विशेषतः वर्णयितुम् आवश्यकं नास्ति ।

परन्तु भागवतस्य सर्वाधिकः मधुरः सुन्दरश्च अंशः सैव यदा गोपीनां ललिता प्रेमलीलायाः रुचिरं चित्रणं दृश्यते गोप्यस्तु श्रीकृष्णचरणारविन्दयोः स्वजीवनं समर्पितवत्यः भगवन्निष्ठाः प्रेमिकाः । तासां संयोगियोगादि उभयप्रकारयोः भावनानां चित्रणावसरे कविना स्वस्य गभीरानुभूतेः मनोवैज्ञानिकभावाविश्लेषणस्य च पूर्णः परिचयः प्रदत्तः । तादृशाः प्रसङ्गाः यत्र वक्ता स्वहृदयस्य अन्तरतमगुहायां विद्यमानान् कल्लोलितान् भावान् अभिव्यक्तान् करोति, ते भावाः गीत इति नाम्ना परिचीयन्ते । एतेषां गीतानां प्राचुर्यं दशमस्कन्धे उपलभ्यते । वेणुगीतम् (१०-२१) गोपीगीतम् (१०-३१) युगलगीतम् (१०-३५) महिषीगीतम् इत्यादिषु भागवतस्य तादृशाः ललिताः प्रसङ्गाः सन्ति येषु कवेः वाणी स्वकीयां भव्यां माधुरीं प्रदर्श्य रसिकानां हृदयेषु मनोरमरसस्य सृष्टेः निर्माणं कुर्वन्ति, यां सृष्टिम् आलोचकाः भागवत-रसः इति महनीयानाम्ना अभिजानन्ति । कृष्णाअविरहवेदनायां व्याकुलानां महिषीजनानाम् एषः उपालम्भः कियान् मधुरः तलस्पर्शी च विद्यते । तद्यथा -

कुररि विलपसि त्वं वीतनिद्राअ न शेषे

स्वपिति जगति रात्र्यामीश्वरो गुप्तबोधः ।

वयमिव सरिद्र कञ्चिद् गाढनिर्भिन्नचेता

नलिन-नयनहासोदारलीलेक्षितेन ॥

(भा. १०/१०/१५)

हे कुररे ! संसारे सर्वत्र नितान्तं शान्तं वातावरणं प्रसृतम् अस्ति । अस्मिन् समये स्वयं भगवान् स्वकीयम् अखण्डं बोधं गोपयित्वा शेते परन्तु कथं भवत्याः निन्द्रा एव नास्ति ? हे सखे ! कमलनयनस्य भगवतः मधुरेण हास्येन लीलापूर्णेन औदार्येण चित्तवनेन च किं वयमिव भवत्याः हृदयम् अपि हतं वा ?

वेणुगीते कृष्णस्य मुरलीवादनस्य विश्वव्यापी प्रभावस्य वर्णनं तावत् सूक्ष्मतया माधुर्यपूर्णं च कृतं वर्तते यत् पाठकस्य हृदये एकः अद्भुतः चमत्कारः उत्पन्नः भवति । वेणोः प्रभावः न केवलं जङ्गमानां प्राणिनाम् उपरि स्थावराजगति

अपि तत् तावदेव जागरुकं क्रियाशीलं च । नद्यः अपि वेणुगीतम् आकर्णयन्ति इति आचरणं यावत् मधुरं तावदेव स्वाभाविकञ्चास्ति ।

नद्यस्तदा तदुपधार्य मुकुन्दगीतम् आवर्तलक्षितामनोभवभग्नवेगाः ।

आलिङ्गनस्थगितभूमिअभुजैर्मुरारेः गृह्णन्ति पादयुगल् कमलोपहाराः ॥

नद्यः अपि मुकुन्दस्य गीतं श्रुत्वा भ्रमराणां माध्यमेन श्यामसुन्दरेण मेलितुम् उत्पन्नाः तीव्रहृद्याकांक्षाः प्रकटयन्ति । तेन कारणेन एतासां प्रवाहः अवरुद्धः जातः । ताः स्वतरङ्गहस्तैः मुकुन्दचरणौ गृहीत्वा पद्मपुष्पाणि उपायनीकुर्वन्ति तेन आलिङ्गनं च कुर्वत्यः तस्य चरणयोः स्वहृदयम् एव अर्पयन्ति यथा ।

रासपञ्चाध्यायी भागवतस्य हृदयम् अस्ति, यस्मिन् व्यासेन कृष्णस्य गोपीनां च रासलीलायाः सुमधुरवर्णनं कृतम् अस्ति । अस्य आध्यात्मिकं महत्त्वं यावत् अधिकम् नास्ति साहित्यिकं गौरवम् अपि तावदेव विपुलं वर्तते ।

यदा कृष्णः अदृश्यतां गतः तदा गोपीभिः स्व-कोमलभावाः यथा अभिव्यक्ताः शब्देषु, तत् नितान्तं रुचिरं सरसं च । गोपीगीतस्य पद्यमिदं कियत् सरलं रसयुक्तं च -

तव कथामृतं तप्तजीवनं कविभिरीडितं कल्मषापहम् ।

श्रवणमङ्गलं श्रीमदाततं भुविगृणन्ति ते भूरिदा जनाः ॥

अर्थात् तव कथा अमृतमयी अस्ति यातो हि सा सन्तप्तेभ्यः प्राणिभ्यः जीवनं ददाति । ब्रह्मवेत्ताभिः अपि देवभोग्यम् अमृतं तुच्छम् इति अवगत्या इदम् एव अमृतं प्रशंसितम् । अकथारूपममृतं सर्वान् पापान् हरति अर्थात् काम्यकर्मणः निरासकर्त्री अस्ति । श्रवणमात्रेण मङ्गलकारिणी अत्यन्तं शान्ता चास्ति । तादृशमिदं तव कथामृतं सविस्तरं ये पुरुषाः गायन्ति ते पूर्वजन्मनि बहुदानं कृतवन्तः । ते महान्तः पुण्यात्मानः ।

अनेनैव शब्दभावयोः माधुर्येण भागवतं शताब्देभ्यः भक्ति-प्रवणभक्तान् कवींश्च (कविन् च) समभावेन नव-उत्साहं स्फूर्तिं प्रेरणां च ददाति । अद्यापि भागवतस्य उपजीव्यता कयापि दृष्ट्या न्यूया नास्ति ।

कृष्णभक्तस्य कवेः वर्ण्यः विषयः अस्ति “बालकृष्णस्य माधुर्यगर्भिताः ललितलीलाः”। फलतः कवेः दृष्टिः कृष्णस्य लोकरञ्जरूपस्य उपरि एव स्थिता अस्ति । मानवस्य समात्मिकानां कोमलदूतीनाम् अभिव्यक्त्यर्थं कृष्णभक्तः कविरेव सर्वथा कृतकार्यः समर्थश्च भवति ।

वैष्णवधर्मस्य उत्कृष्टप्रभावेन भारतीयं साहित्यं सौन्दर्यस्य माधुर्यस्य च उत्सः अस्ति, जीवनस्य कोमलानां ललितानां च भावनानां अक्षय्यं स्रोतः वर्तते । जीवनसरितं सरसे मार्गे प्रवाहमानः मानसरोवरः अस्ति भारतीयसाहित्यम् । अस्माकं साहित्ये प्रगीतानां मुक्तकानां प्राचुर्यस्य रहस्यम् अस्यैव व्यापकप्रभावस्य पृष्ठतः निगूढं विद्यते । वात्सल्यशृङ्गारादि नानाविधानां अभिव्यक्तिनां चारुचित्रणेन अस्माकं साहित्यं यावत् सरलं रसस्निग्धं च तावदेव तत् कोमलं हृदयार्जकं चास्ति भक्तहृदयस्य विनम्रतया सहानुभूत्या आत्मसमर्पणभावनया च । एतेषामेव कृष्णकाव्यानां रचनां कर्तुम् कवीन् उत्साहितान् कर्तुं श्रीमद्भागवताय श्रेयः दातव्यः ।

...Published by...

<http://www.shantiejournal.com/>

SHANTI PRAKASHAN

HQ. : 1780, Sector-1, Delhi By pass,
ROHTAK-124001 (HARYANA)

OTHER CONTACT

D-19/220, Nandanvan Apartment, Nr. Bhavsar Hostel,
New Vadaj, AHMEDABAD-380013.